

Rouw bij gelovige ouders

Over Doop, dood en Dordt

F. Visscher, student TUA (HGT)

Geboortedatum 06-12-1958

Studentnummer 2046

Begeleider: prof. dr. A. de Muynck

ABSCHIED

Werner Berg (1904-1980)

Inhoudsopgave

1.	Inleiding.....	3
1.1	Doel	4
1.2	Onderzoeksgroep	4
1.3	Rekrutering.....	5
1.4	Methode.....	5
2.	Theoretisch kader.....	7
2.1	Incidentie	7
2.2	Rouwverwerking	7
	Kübler-Ross: de vijf fasentheorie	9
	Pargament: de drie coping stijlen.....	12
	Stroebe en Schut: het Dual Process Model of Coping with Bereavement	12
	Manu Keirse	13
	Ganzevoort en Falkenburg	14
	Kempeneers.....	15
	Klein	15
2.3	Theodicee	16
2.4	De eeuwige heilsbestemming van overleden kinderen.....	17
3.	Empirisch onderzoek.....	21
3.1	Kübler-Ross.....	21
3.2	Pargament.....	24
3.3	Eeuwige leven.....	24
3.4	De Doop	25
3.5	Dordtse Leerregels.....	26
3.6	Bevestigingen	27
3.7	Overige Aspecten.....	29
4.	Conclusies, discussie en aanbevelingen.....	30
5.	Samenvatting.....	35
	Literatuur	36
	Bijlagen	39
	Bijlage 1: Informatiebrief	39
	Bijlage 2: Toestemmingsverklaring.....	42
	Bijlage 3: Gebruikte afkortingen.....	44
	Bijlage 4: Gegevens geïnterviewden	45

1. Inleiding

Het verlies van een kind is een van de ernstigste gebeurtenissen die een mens kan overkomen. Naast het verdriet en rouw ontstaan er bij de ouders, in vergelijking met een controlegroep, ook vaker problemen op het gebied van lichamelijk en psychisch welbevinden.¹ In mijn werk als (kinder)neuroloog ben ik diverse malen geconfronteerd met ouders die dit moesten meemaken. Uiteraard is het werk als arts gekenmerkt door de confrontatie met het ziek zijn en sterven van mensen, maar het overlijden van een kind heeft toch extra veel impact. Zo concludeert een recent overzichtsartikel dat ondanks verschillende omstandigheden het verlies van een kind dermate ernstig is dat het te beschouwen is als een aparte categorie binnen het gebied van rouw: *‘the uniform severity of grief experience following the death of a young child is potentially a distinct subtype of grief, deserving of attention in its own right in future research and diagnostic formulations.’*²

Uiteraard moeten ook christenen weleens afscheid nemen van hun kind en ik heb me vaak afgevraagd: hoe konden ze dit verwerken, wat bepaalde hun veerkracht (resilience) en welke manieren om ermee om te gaan (coping) werden al dan niet bewust gehanteerd?

Nu komt het sterven van kinderen niet vaak voor, maar het is helaas ook geen zeldzaamheid. In hoofdstuk 2.1 wordt de incidentie besproken.

Er zijn veel publicaties op het terrein van rouw en rouwverwerking, ook na het verlies van een kind. Hoofdstuk 2.2 geeft een overzicht, inclusief diverse publicaties van (ervarings)deskundigen, ook van christelijke huize. Empirisch onderzoek binnen een groep van christelijke ouders specifiek uit de gereformeerde gezindte is de laatste twintig jaar niet meer gedaan, hetgeen mede de reden is voor deze thesis.

Bij deze problematiek komt ook het vraagstuk in beeld hoe een liefdevol en almachtig God kan toestaan dat er zoveel onbegrijpelijk leed in de wereld is, zeker als het kinderen betreft. Dit geldt dan voor diegenen die in een God geloven en is tegelijkertijd een argument voor andere mensen om juist niet (meer) in een God te geloven. Hiermee betreden we het terrein van de zogenaamde Theodicee. Hoofdstuk 2.3 bespreekt deze thematiek.

In hoofdstuk 2.4 gaan we in op de christelijke visie door de eeuwen heen over omtrent de eeuwige heilsbestemming van overleden kinderen. Dit thema zal, evenals vragen de Theodicee betreffende, ook in het empirische gedeelte aandacht krijgen. In dit gedeelte komen ouders aan het woord die zelf een kind hebben verloren. In hoofdstuk 3 worden

¹ Rogers CH, Floyd FJ, Seltzer MM, Greenberg J, Hong J., “Long-term effects of the death of a child on parents' adjustment in midlife”. *J Fam Psychol.* 22 (2008) 203-211.

² Morris S., Fletcher K., Goldstein R., “The Grief of Parents After the Death of a Young Child”. *J Clin Psychol Med Settings.* 26 (2019) 321-338.

de bevindingen van dit onderzoek besproken. Omdat bleek, en dat had ik a priori niet verwacht, dat de visie op Doop en op de Dordtse Leerregels een belangrijke en soms controversiële rol spelen bij het rouwproces wordt er in hoofdstuk 3.4 en 3.5 apart aandacht besteed aan deze twee onderwerpen. Hoofdstuk 3.6 bespreekt de ‘bijzondere openbaringen’ over de eeuwige bestemming van hun kinderen die vele ouders rapporteerden.

Ten slotte, in hoofdstuk 4 worden conclusies getrokken, bevindingen bediscussieerd en aanbevelingen gedaan.

1.1 Doel

Het doel van dit onderzoek is om inzicht te krijgen in het rouwproces van ouders die een kind hebben verloren. Het betreft dan ouders uit met een op het moment van verlies christelijke levensovertuiging, uit de gereformeerde gezindte, zie paragraaf 1.2 voor een nadere verklaring en omschrijving.

De onderzoeksvraag luidt: **Hoe interfereert de rouwverwerking met het Godsbeeld en gedachten over het eeuwige leven bij gereformeerde ouders van een overleden kind?**

Ik stel mij voor dat de conclusies en aanbevelingen van nut kunnen zijn voor hen die te maken krijgen met ernstige verlieservaringen, zoals de dood van een kind dat is. In de eerste plaats voor ouders, maar ook voor mensen om hen heen zoals familieleden, zorgprofessionals, ambtsdragers en medegelovigen.

1.2 Onderzoeksgroep

Tot de onderzoeksgroep behoren ouders die een kind verloren en die behoren of toentertijd behoorden tot de ‘gereformeerde gezindte’, d.w.z. belijdend lid van een CGK, GerGem (in Ned), HHK of PKN, Zie voor de verklaring van de afkortingen tabel 3 op pagina 44. Enerzijds omdat in de regio waar ik woon en werk (“de *Bible belt*”) deze categorie christenen relatief ruim vertegenwoordigd zijn, anderzijds omdat trouw aan Schrift en Belijdenis bij deze denominaties een belangrijke rol spelen. Deze christenen belijden de Twaalf artikelen van het geloof, met daarin de artikelen over de wederopstanding en het eeuwig leven.³ Deze twee laatste thema’s zijn een *conditio sine qua non* voor de vraagstelling. Immers, lang niet allen, die zich christen noemen geloven nog in de hemel of het hiernamaals. Voorwaarde voor deelname is ook dat ze meelevend zijn, zich uitend in wekelijkse kerkgang en dagelijks gebed. De kinderen moesten op moment van sterven deel uitmaken van het huisgezin en dooplid van dezelfde kerkelijke gemeente. Hierbij zijn ouders van kinderen die een zelfstandig leven hadden opgebouwd dan wel voor de geboorte kwamen te overlijden, dus uitgesloten.

³ Respectievelijk artikel 11 en artikel 12.

Tenslotte, voor een masterstudie Herbronning Gereformeerde Theologie⁴ ligt het voor de hand om empirisch onderzoek te doen juist in een groep christenen die zich gereformeerd noemen. Randkerkelijken, vrijzinnig-protestanten en Rooms-katholieken vallen dus buiten deze groep.

1.3 Rekrutering

Het was mijn voornemen om minimaal tiental ouderparen te benaderen; sommigen ken ik persoonlijk vanuit mijn praktijk als kinderneuroloog (vijf maal), anderen kwam ik op het spoor omdat er in mijn omgeving mensen bleken te zijn die persoonlijke ervaring hebben met deze problematiek, de zogenaamde ‘convenience sampling’ (4 maal).⁵ Daarnaast bleek er sprake van het zogenaamde ‘snowball effect’⁶: de geïnterviewden kenden zelf ook mensen die een kind hadden verloren (2 maal). Bewust zag ik af van een algemene oproep, bijvoorbeeld in de christelijke pers. De bereidheid om te participeren bleek groot, wellicht omdat een gedeelte mij dus al bekend was. Via mail of WhatsApp vroeg ik om hun medewerking; een brief met nadere uitleg werd per mail verzonden (zie bijlage 1). Bij positieve reactie maakte ik een afspraak aan huis, alwaar het toestemmingsformulier (bijlage 2) werd getekend, als dat nog niet gedaan was.

1.4 Methode

De interviews zijn digitaal opgenomen en hebben een semi-gestructureerd karakter conform de definitie van Bryman.⁷ Binnen twee etmalen na het interview maakte ik een woordelijk gespreksverslag (dus nog geen samenvatting of conclusies) dat per mail naar de geïnterviewden werd toegezonden en, na accordering, als studiemateriaal diende. Elf gesprekken zijn geanalyseerd en gecodeerd met een hoofdletter, zie tabel 4 op pagina 45. Bewust werd in deze tabel afgezien van het noemen van plaatsnamen. Dit om de anonimiteit te waarborgen. De gesprekken vonden in de eigen thuissituatie plaats met de beide ouders, m.u.v. F. (weduwe) en J. (alleen vader). Ik hield de mogelijkheid open om in een later stadium telefonisch nog om nadere verduidelijking te vragen. Dit bleek echter niet nodig. Allen gingen akkoord met de uitgeschreven tekst; er waren geen grote wijzigingen of aanvullingen. Twee respondenten reageerden niet meer terug, ik ging uit van hun toestemming, ook al om dat de geluidsopnamen goed waren en er mijnerzijds dus geen onduidelijkheden bij de transcriptie waren. Door het citeren van ouders in deze thesis wordt een indruk gegeven van zij verteld hebben. Uiteraard moest er hiervoor een selectie gemaakt worden. Tussen [vierkante haken] staan opmerkingen van mij om de quotes en citaten beter te kunnen begrijpen.

⁴ Bij de Theologische Universiteit Apeldoorn (TUA).

⁵ Bryman A., *Social Research Methods*. (New York: Oxford University Press: , 2012), 201.

⁶ Bryman A., *Social Research*, 424-425.

⁷ Bryman A., *Social Research*, 212

De gespreksgegevens werden kwalitatief geanalyseerd, dat wil zeggen gecodeerd op signalen voor de vijf fasentheorie van Kübler-Ross en voor de drie copingstijlen van Pargament, zie verder hoofdstuk 2.2. Met signalen bedoel ik dan uitspraken van respondenten die lieerden aan deze theorieën: door te vragen naar de emoties of gemoedstoestanden bij en rondom het sterven (Kübler-Ross) én de manier van omgang met de Heere God (Pargament) kon de relatie tussen rouwverwerking en het Godsbeeld geconstrueerd worden. Mocht het al niet benoemd zijn, dan vroeg ik ook door naar de gedachten over het eeuwige leven. Uitspraken werden gearceerd en gegroepeerd. Op deze manier kon op deductieve wijze⁸ bepaald worden of deze theoretische modellen achteraf herkenbaar zijn in het rouwproces binnen deze specifieke onderzoeksgroep. Daarnaast was er tijdens het analyseproces de mogelijkheid om op inductieve wijze kennis op te doen. Hiermee zou de research dus kunnen leiden tot nieuwe inzichten. Inderdaad bleek dit ook het geval, reden om bij de resultaten van het empirisch onderzoek apart aandacht te wijden aan de opvattingen over de Doop en over de Dordtse Leerregels zie hoofdstukken 3.4 en 3.5.

⁸ Bryman, *Social Research*, 24-27.

2. Theoretisch kader

2.1 Incidentie

In de zeventiende eeuw stierven in Nederland meer dan de helft van de kinderen voor hun vijfde verjaardag. De kindersterfte is daarna in de loop der tijd enorm afgenomen, ook in Nederland. Verbeterde perinatale zorg, betere voeding, hygiëne, vaccinaties en medische mogelijkheden (antibiotica!) hebben hieraan bijgedragen. Toch is het overlijden van een kind ook weer geen zeldzaamheid: in 2022 zijn 1.061 kinderen en jongeren in de leeftijd van 0 tot 20 jaar overleden⁹. Veruit de meesten, 540 kinderen, zijn in hun eerste levensjaar gestorven. Daarna volgen jongeren in de leeftijd van 15-20 jaar: 248 jongeren. Van de pasgeborenen sterven de meesten door aandoeningen die ontstaan tijdens de perinatale periode door bijvoorbeeld complicaties tijdens de zwangerschap en bevalling en aangeboren afwijkingen. Het gaat hierbij om 319 pasgeborenen. In de leeftijdsgroep 15-20 jaar komen de meeste jongeren om het leven door zelfdoding (65 jongeren) en vervoersongevallen (43 jongeren).

Ten opzichte van 2021 is het totaal aantal overleden kinderen en jongeren in de leeftijd 0 tot 20 jaar gestegen: van 1.001 in 2021 naar 1.061 in 2022. De grootste toename is te zien bij de jongeren van 15-20 jaar. Met name het aantal zelfdodingen in deze leeftijdsgroep is fors gestegen van 42 jongeren in 2021 naar 65 jongeren in 2022 volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek, 2024.

Opmerkelijk is dus het relatief grote aandeel van verkeersongevallen en het (stijgende!) aandeel zelfdodingen. Deze categorie is extra van belang omdat een traumatische dood bij een kind een risicofactor is voor een verstoorde rouwverwerking, zie tabel 1.

2.2 Rouwverwerking

Op het gebied van rouwverwerking, ook na het verlies van een kind, zijn er diverse artikelen en boeken verschenen. Het fraaie overzichtsartikel van Morris et al.¹⁰ is in de Inleiding reeds genoemd. In hun overzicht van de literatuur geven ze ook een samenvatting van factoren die de kans op een verstoorde rouwverwerking in zijn algemeenheid bij het verlies van een geliefde (dus niet specifiek kinderen) verhogen. De volgende tabel¹¹ komt uit dit artikel.

⁹ <https://www.nji.nl/cijfers/overlijden-kind> (voor het laatst geraadpleegd 19-9-2024).

¹⁰ Morris S., Fletcher K., Goldstein R., "The Grief of Parents After the Death of a Young Child", *J Clin Psychol Med Settings*. 26 (2019) 321-338.

¹¹ De nummering is door mij zelf aangebracht voor de overzichtelijkheid.

<p>I. <u>Personal risk factors</u></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. History of psychiatric disorders 2. Female gender/mother 3. Separation anxiety in childhood; insecure attachment 4. History of abuse or neglect in childhood 5. Concurrent stressors 6. Previous losses in childhood 7. Lack of or poor social support 8. Dependent and close relationships <p>II. <u>Death-related risk factors</u></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Death of a child/younger age of deceased 2. Death of a spouse 3. Traumatic/sudden death 4. Lack of preparation for death 5. Hospital-based death 6. Failure to find meaning in the death 7. Unresolved issues or unfinished business with the deceased

Tabel 1: Risk factors for complicated and prolonged grief, Morris et al. (2019)

Juist het sterven van een kind heeft dus extra impact zoals op in de inleiding ook al gesteld. Het valt wel op dat in de opsomming van bovengenoemde risicofactoren het al dan niet hebben van een geloofsovertuiging geen rol speelt, althans niet genoemd wordt. Maar, wellicht speelt op indirecte manier de geloofsovertuiging wel een rol. Immers: het rouwen wordt verzwaard als het sterven van een geliefde als zinloos wordt ervaren (II-6). Daarbij komt nog dat het ontbreken van sociale ondersteuning de kans op een verstoorde rouwverwerking verder vergroot (I-7). Nu valt het te verwachten dat voor christenen deze factoren een minder prominente rol zullen spelen. Immers, zij zijn onderdeel van een geloofsgemeenschap én kunnen wellicht toch aspecten noemen die achteraf als zinvol zijn ervaren. In de discussie (hoofdstuk 4) komen we hierop terug.

Toch zijn er in de literatuur wel meer directe aanwijzingen dat geloofsovertuigingen een rol spelen bij het verwerken van het verlies van een kind¹². Het volgende citaat getuigt hiervan: ‘the most prevalent sense-making theme involved believing that the child’s death was God’s will.’¹³

¹² Lichtenthal W.G., Currier J.M., Neimeyer R.A., Keesee N.J., “Sense and significance: a mixed methods examination of meaning making after the loss of one's child”, *J Clin Psychol* 66 (2010) 791-812.

¹³ Lichtenthal, *Sense*, 792

In veel literatuur omtrent rouw en omgaan met crises in het leven van een mens komt het werk van Kübler-Ross aan de orde. In een overzicht van rouwmodellen¹⁴ wordt zij ook genoemd. Alhoewel de theorie inmiddels al wat ouder is en ook aan kritiek onderhevig¹⁵, verdient zij een plaats in deze thesis.

Kübler-Ross: de vijf fasentheorie

In 1969 publiceerde de Zwitserse psychiater Elisabeth Kübler-Ross het boek 'On Death & Dying'¹⁶. Dit boek heeft tientallen herdrukken beleefd en is vertaald in vele talen, waaronder het Nederlands, onder de titel: 'Lessen voor levenden'. Deze publicatie is mijns inziens van belang als het gaat om het beschouwen van menselijk gedrag in het omgaan met crises, tegenslagen en rouw. Opmerkelijk is dat de aanzet van de studie die ten grondslag ligt aan dit wereldberoemde boek te danken is aan vier theologische (!) studenten uit Chicago¹⁷ die de opdracht hadden gekregen om een paper te schrijven over 'Crisis in human life'. In overleg met dr. Kübler-Ross besloten ze om ernstig zieke ('terminally ill') patiënten te interviewen. Zij moesten omgaan met de boodschap dat zij ongeneeslijk ziek waren en dat de dood dus aanstaande was. Het onderzoek vond dus in eerste instantie plaats in samenwerking met theologische studenten, later aangevuld met studenten van de medische faculteit. De rekrutering van respondenten viel nog niet mee, met name door de weerstand van artsen en verpleegkundigen. Uiteindelijk lukte het de onderzoekers toch om bij meer dan 200 patiënten interviews af te nemen.

Elisabeth Kübler-Ross komt op grond van dit empirisch onderzoek tot een beschrijving van diverse stadia in het verwerken van ernstig leed, in het bijzonder dus van het slechte nieuws dat de dood aanstaande is. Zij onderscheidt vijf stadia ('stages'): 1. Denial (Ontkenning), 2. Anger (Woede) 3. Bargaining (Onderhandelen ook wel Marchanderen) 4. Depression (Depressie) en 5. Acceptance (Aanvaarding).

Opmerkelijk is overigens dat deze indeling in vijf stadia, ook wel de fasentheorie genoemd, zich heeft uitgestrekt over andere domeinen waarin mensen worstelen met verlies en verdriet, van echtscheidingen tot reorganisaties in bedrijven – en bereikt daarmee zelfs websites van vakbonden¹⁸. In vrijwel alle literatuur en lectuur over rouw en rouwverwerking komt het fasen-model aan de orde. Ook Kempeneers maakt in zijn boek, grotendeels, gebruik van deze theorie als hij de stadia van rouw bij ouders benoemt: ongelooft-onderhandelen-boosheid-verdriet-aanvaarding¹⁹. Ook is deze

¹⁴ <https://hartecompas.nl/alles-over-rouw-en-verlies/rouwmodellen-theorie/> geraadpleegd 23-08-24.

¹⁵ Corr, C. A. "The 'five stages' in coping with dying and bereavement: Strengths, weaknesses and some alternatives", *Mortality* 24 (2019), 1-17.

¹⁶ Kübler-Ross, E., *On Death & Dying*. (New York: MacMillan 1969).

¹⁷ Chicago Theological Seminary.

¹⁸ <https://www.fnv.nl/nieuwsbericht/algemeen-nieuws/2019/12/baan-verloren-5-stadia-van-het-rouwproces> (voor het laatst geraadpleegd 21-9-24).

¹⁹ Kempeneers M.A., *Waar is ons kind? Een pastoraal-theologische handreiking rond het overlijden van jonge kinderen* (Kampen: De Groot Goudriaan, 2007), 101-105.

fasentheorie is nog onderwerp geweest van een theologische dissertatie²⁰. Plantier komt op grond van (theoretisch) onderzoek tot de volgende conclusie:

*De fasen structuur wordt veelvuldig op empirische gronden afgewezen, hoewel velen de afzonderlijke fasen herkennen als behorend bij het stervensproces. Daarom hebben de fasen zeker hun waarde maar het is beter te spreken over gedragingen in het stervensproces.*²¹

Nu is de term ‘gedragingen’ mijns inziens niet een term die de verschillende fasen goed kenschetst. ‘Gemoedstoestanden’ lijkt mij een veel betere. Al met al geeft een en ander vrijmoedigheid om deze theorie hier nader te gebruiken, immers ze kan gebruikt worden om menselijk gedrag te begrijpen in crisissituaties, zoals het verlies van een kind dat ook is.

De vijf stadia zijn dan als volgt te beschrijven, de voorbeelden zijn aangevuld met eigen ervaringen:

- Fase 1 – Ontkenning: is het wel waar wat ik nu van de dokter hoor? Is het bloedonderzoek of is de MRI-scan van mijn kind niet verwisseld? Misschien zit ik nu in een nachtmerrie, en als ik wakker word blijkt het niet waar te zijn? Enzovoort.
- Fase 2 – Woede: waarom moest ons dit overkomen, wat heb ik of mijn kind misdaan? Waarom heeft de huisarts zo laat doorgestuurd? Waarom laat God dit toe? Waarom heb ik niet goed op mijn kind gelet? Ik ben boos op mijzelf: waarom heb ik de signalen niet eerder serieus genomen? Enzovoort.
- Fase 3 – Onderhandelen: als ik nu zuiver ga leven en veel ga bidden dan komt het misschien nog goed met mijn kind?; Kübler-Ross was verrast over de hoeveelheid (volwassen) patiënten die ‘a life dedicated to God’ of ‘a life in the service of the church’ beloofden in ruil voor extra overlevingstijd.²²
- Fase 4 – Depressie: voor mij hoeft het allemaal niet meer, waarom zou ik nog verder leven? Mijn kind was mijn alles en nu is die van mij afgenomen. Ik blijf maar het liefst in bed liggen; we hadden nog zo veel plannen en nu wordt alles afgesneden, het was allemaal zinloos. Enzovoort.
- Fase 5 – Aanvaarding: het is zoals het is; je hebt het maar te aanvaarden; ik ben niks beter dan een andere; God zal Zijn bedoeling er wel mee hebben; enzovoort. Kübler-Ross schrijft expliciet dat ‘Acceptance should not be mistaken for a happy stage.’²³ Nee, het is meer een afwezigheid van gevoelens (‘void of feelings’); in mijn woorden: passieve berusting.

²⁰ Plantier, E.M., “Door de dood omvangen: Elisabeth Kübler-Ross en het pastoraat” Diss Utrecht (Kampen: Kok1994).

²¹ Plantier, *de dood*, 198.

²² Kübler-Ross, *On Death*, 81.

²³ Kübler-Ross, *On Death*, 110.

Al deze aspecten zullen pastores en artsen ongetwijfeld zijn tegengekomen in de praktijk. Niet voor niets luidt de ondertitel van het boek van Kübler-Ross: ‘What the Dying Have to Teach Doctors, Nurses, Clergy & Their Own Families’ [onderstreping FV]. Nu dient een dergelijke opsomming 1 tot 5 niet te al te schematisch en star te worden opgevat, zoals Kübler-Ross ook zelf al stelde. Sommige fases kosten meer tijd en energie dan andere, terwijl de chronologische volgorde zich ook niet altijd conform deze theorie afwikkelt. Ook kan het voorkomen dat twee gemoedstoestanden zich naast elkaar voordoen. Ondanks ook haar eigen relativeringen kreeg deze fasentheorie dus steeds meer kritiek²⁴. Die komt erop neer dat het descriptieve onderzoek van Kübler-Ross ten onrechte werd gebruikt om voorspellende uitspaken te doen. Dit zou dan weer kunnen leiden tot misverstanden alsof sommigen niet ‘correct’ zouden rouwen als bepaalde stages niet doorlopen zijn. De theorie is later nog wel voorwerp geweest van empirisch onderzoek²⁵. Hierbij bleek dat fase 1 (Ontkenning) niet de dominante factor was, fase 5 (Aanvaarding) juist wel. De auteurs kunnen de stadia wel herkennen en zien wel degelijk het nut van de theorie. Morris noemt in haar overzichtsartikel²⁶ deze theorie ook nog wel, maar legt de focus meer op het verdriet dat in de loop der tijd wel afneemt, maar af en toe weer in golven komt opzetten (*waves of intensified emotions or ‘pangs’ of grief*), van fasen is dus veel minder sprake.

Inmiddels heeft een verstoorde rouwverwerking een plaats gekregen binnen de internationale classificatie van psychiatrische aandoeningen (DSM) onder de titel ‘prolonged grief disorder’ of ‘persisterende rouwstoornis’²⁷, waarbij min of meer arbitrair een termijn van twaalf maanden na verlies wordt aangehouden. De kenmerken zijn:

Symptoms of prolonged grief disorder (APA, 2022) include:

- Identity disruption (such as feeling as though part of oneself has died).
- Marked sense of disbelief about the death.
- Avoidance of reminders that the person is dead.
- Intense emotional pain (such as anger, bitterness, sorrow) related to the death.
- Difficulty with reintegration (such as problems engaging with friends, pursuing interests, planning for the future).
- Emotional numbness (absence or marked reduction of emotional experience).
- Feeling that life is meaningless.
- Intense loneliness (feeling alone or detached from others).

Tabel 2: Kenmerken van een verstoorde rouwverwerking

²⁴ Corr, C.A. “The ‘Five Stages’ in Coping with Dying and Bereavement: Strengths, Weaknesses and Some Alternatives”, *Mortality* 24 (2018): 1-17.

²⁵ Maciejewski, P. K., Zhang, B., Block, S. D., & Prigerson, H. G., “ An empirical examination of the stage theory of grief”, *JAMA*, 297 (2007) 716–723.

²⁶ Morris, *Grief of Parents*, 322.

²⁷ American Psychiatric Association. (2022). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed., text rev.).

Geschat wordt dat bij de nabestaanden in het algemeen tot tien procent een gestoorde rouwverwerking heeft, waarbij in het geval van overlijden door trauma (ongeval, suïcide) dit percentage aanmerkelijk ongunstiger is, namelijk tot 45 procent.²⁸

Pargament: de drie coping stijlen

Heeft Kübler-Ross een onderzoeksgroep genomen uit een algemene ziekenhuispopulatie, Pargament²⁹ onderzocht een meer afgebakende groep, namelijk christenen uit een Presbyteriaanse kerk en uit een Lutherse kerk in de USA; hij onderzocht hoe zij omgaan met ernstige tegenslagen in relatie met God. Hij maakt op grond van uitgebreide vragenlijsten bij 197 christenen onderscheid tussen een drietal coping-stijlen:

- Self-directing (handelend op eigen kracht). Deze stijl is het beste te typeren met de opmerking van een respondent: ‘God zette mij op deze aarde en gaf me de vaardigheden en de kracht om zelf mijn problemen op te lossen’. [vertaling FV]. Gods rol is dus passief te noemen.
- Deferring (afhankelijk-passief gedrag). Dit woord kan ook vertaald worden met ‘het hoofd buigen’. Dit gedrag valt te typeren met de volgende opmerking: ‘Ik laat God beslissen en wacht op een teken van Hem om te weten wat ik moet doen’. God wordt hierbij beschouwd als de ‘bron van oplossingen’.
- Collaborative (handelend in directe relatie met God). Hierin werken de gelovige en God als het ware samen. Pargament citeert hierbij een kenmerkend Bijbelvers [hier in HSV] Filippenzen 4:13: ‘Alle dingen kan ik aan door Christus, die mij kracht geeft’.

De laatste twee stijlen blijken, niet geheel onverwachts, geassocieerd te zijn met een sterkere religieuze betrokkenheid. Die betrokkenheid werd dan weer gemeten door het nagaan van factoren als de frequentie van kerkgang en persoonlijk gebed. Hij veronderstelt dat deze twee stijlen ook nuttiger (*‘more helpful’*) zijn voor christenen bij zaken als ziekte, ongelukken of dood.

Stroebe en Schut: het Dual Process Model of Coping with Bereavement

Stroebe en Schut (1999)³⁰ hanteerden weer een ander model, namelijk het zogenaamde Dual Process Model of Coping with Bereavement. Zij kiezen daarmee bewust niet voor een model met opeenvolgende Fasen, zoals Kübler-Ross dat deed. Zij maken onderscheid tussen loss-oriented (verlies-gerelateerde) stressors en restoration-oriented (herstel-gerelateerde) stressors, oftewel factoren die direct te maken hebben met het verlies van de geliefde én de secundaire factoren. Bij de loss-oriented

²⁸ <https://arq.org/behandeling/rouw-en-trauma> (voor het laatst geraadpleegd 21-9-2024).

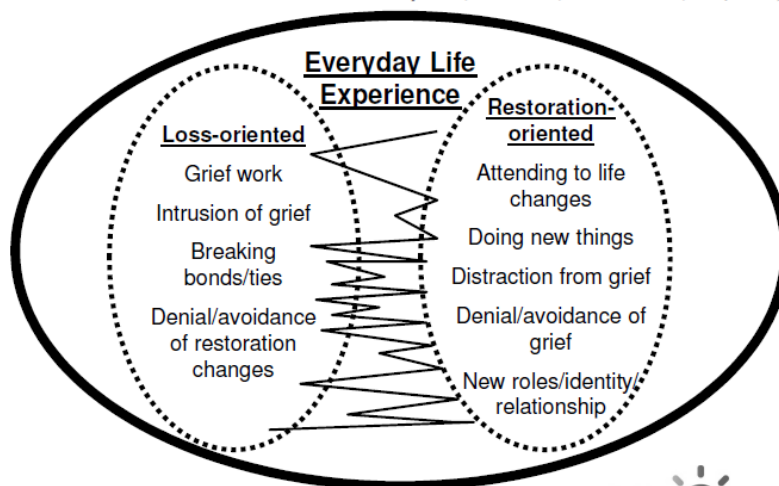
²⁹ Pargament KI, Kennel J, Hathaway W et al, “Religion and the problem-solving process: three styles of coping: theory, research and practice”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 27 (1988) 90-104.

³⁰ Stroebe, M. Schut H., “The dual process model of coping with bereavement: rationale and description”, *Death Studies*, 23 (1999) 197-224.

stressoren valt dan te denken aan de rouw zelf, het blijven hangen in herinneringen, het koesteren van de verbondenheid etc., terwijl het bij restoration-oriented stressoren er gaat om factoren als het invullen van een nieuwe rol, het leven weer oppakken, omgaan met de moeilijkheden die familieleden ervaren, maar ook praktische zaken die zeker in het begin spelen: het regelen van de uitvaart, het afwickelen van administratieve zaken etc. Zie ook onderstaande grafiek. Tussen deze twee domeinen is er een voortdurende interactie, die ‘oscillations’ genoemd worden. Volgens Eisma et al.³¹ zijn het juist deze restoration-oriented stressoren die onderbelicht zijn in literatuur over rouwverwerking.

The Dual Process Model of Coping with Bereavement

Rationale and Description, Stroebe, M. & Schut, H. (1999)

Death Studies 23, 197-224

Tabel 3: Stressors after bereavement

Opnieuw valt op te maken dat ook in dit theoretische model, dat in de literatuur, inmiddels een veel geciteerde rol vervult, maar weinig aandacht is voor geloof, religie of spiritualiteit.

Manu Keirse

De Vlaamse klinisch psycholoog Manu Keirse staat ook wel bekend als de ‘rouwprofessor’. In een thesis over rouw in de Nederlandse context mag zijn naam niet ontbreken. Hij hield en houdt vele lezingen op het gebied van rouwen, verlies en verdriet. Hij is de auteur van een bestseller: *Helpen bij verlies en verdriet*³². Hierin staan vele, mijns inziens, wijze adviezen, puttende uit een rijke ervaring. Het heeft zijn weg

³¹ Eisma, M. C., de Lang, T. A., & Stroebe, M. S., “Restoration-oriented stressors of bereavement”, *Anxiety, Stress and Coping*, 35 (2022) 339-353.

³² Keirse, M., *Helpen bij verlies en verdriet: Een gids voor het gezin en de hulpverlener*. (Tielt: Lannoo, 2017).

gevonden in vele, ook christelijke, instellingen³³ en gezinnen³⁴ als leidraad en vraagbaak. Vermeldenswaard is zijn opmerking: 'de tragedie van het sterven van je kind breekt je gevoel van gerechtigheid en wellicht ook je geloof in een rechtvaardige God'³⁵. Hiermee komen wij op het terrein van de theodicee zie hoofdstuk 2.3. Opmerkelijk genoeg ontbreekt in dit boek ten enenmale het perspectief van de hoop die er voor een christen mag zijn, namelijk de wederopstanding van het lichaam en het eeuwige leven."³⁶

Ganzevoort en Falkenburg

In het kader van deze thesis is een studie van Ganzevoort en Falkenburg³⁷ van belang. Zij hadden namelijk wél expliciet belangstelling voor religieuze c.q. spirituele factoren. Zij interviewden in een pilotstudy 8 moeders en 1 vader van kinderen die overleden waren aan kanker. Allen waren hoog opgeleid (hbo/universitair), vijf van hen waren opgegroeid in de rooms-katholieke kerk, maar waren niet meer praktiserend, één moeder was actief in een protestantse kerk, een andere moeder was lid van een 'esoterische' gemeenschap. Twee waren expliciet ongelovig. Via deze narratieve benadering konden ze enkele bevindingen destilleren:

- 1.³⁸ De meeste ouders ervoeren nog een speciale band met hun kind, ook na het overlijden. Zo waren ze zich soms nog bewust van de aanwezigheid c.q. invloed van hun kind, bijvoorbeeld tot uiting komend in het zien van vogels of een vlinder.
2. "Four of the children expressed their faith in God and Jesus to the amazement of their parents, and five of them said explicitly they were going to heaven."³⁹
3. Opmerkelijk is dat alle ouders het idee hadden dat hun kind 'ergens' was, zelfs de expliciet ongelovige moeder.
4. Alle ouders gaven aan dat ze de angst voor de dood hadden verloren, en
5. Op één na geloofden ze ook dat na hun eigen dood er op de een of andere manier een vorm van hereniging zou zijn. Die gedachte gaf hun dan ook weer troost.

Conclusie: op diverse manieren kan het verwerken van het verlies van een geliefde oftewel het rouwen benaderd worden. Kübler-Ross heeft met haar boek het taboe rondom sterven doorbroken en heeft de Fasen-theorie ontwikkeld. Alhoewel ook buiten de zorg deze visie volop gebruikt wordt, hebben andere theorieën aan invloed gewonnen. Het valt te bezien in hoeverre haar theorie nog standhoudt in onze

³³ Zo ook in de Driestar Hogeschool te Gouda (persoonlijke mededeling H.J. van Gent, docent Godsdienst aldaar).

³⁴ Zes van de elf adressen noemen hem spontaan als raadgever bij rouw.

³⁵ Keirse, *Helpen bij verlies*, 48.

³⁶ Ik heb hem hierover gemaild dd 03-08-22 en kreeg als antwoord: 'IK GELOOF NIET IN DE HEMEL'.

³⁷ Ganzevoort, R. R., & Falkenburg, N., "Spiritual experiences of continuity and discontinuity among parents who lose a child". *Journal of Empirical Theology* 25 (2012), 189-204.

³⁸ Nummering door mij aangebracht.

³⁹ Ganzevoort, *Spiritual*, 193.

onderzoekspopulatie. Zo hebben Stroebe en Schut het ‘Dual Process model of coping’ ontwikkeld met aandacht voor de stressoren die het verlies (‘loss’) op zich genereren en stressoren die het hervinden van een nieuw evenwicht (‘restoration’) met zich meebrengen. Aandacht voor de spirituele, religieuze dimensie is er ook bij hen veel minder. De autoriteit op het gebied van rouwen prof. Manu Keirse geeft dit bij navraag ook aan: hij gelooft niet in de hemel...

Kempeneers

M.A. Kempeneers schreef in 2002 een doctoraalscriptie (TUA) met de titel *‘Als een kind sterft...: een onderzoek naar de pastorale zorg rond het sterven van jonge kinderen’*⁴⁰ Het empirische gedeelte betrof interviews met vier predikanten en met vier echtparen, die een kind hadden verloren. Allen (predikanten en ouders) waren afkomstig uit de gereformeerde gezindte. Later kwam er een ‘publieksversie’ op de markt onder de titel: *Waar is ons kind?*⁴¹ Hij biedt troost aan ouders op grond van Schrift en Belijdenis en laat oudvaders en de Dordtse Leerregels (I/17) uitgebreid aan het woord. Hij geeft tal van adviezen, zo vindt hij het belangrijk dat misverstanden over de verhouding tussen verkiezing en verbond, tussen verkiezing en verwerping worden weggenomen.⁴² Nu is het de vraag of hier sprake is van misverstanden of van verschil van inzicht. De publicatie van Schot⁴³ wijst naar het laatste. In hoofdstuk 2.4 komen we terug op deze controverse.

Klein

L.C. Klein studeerde in 1996 af (VU-Amsterdam) als orthopedagoog met een doctoraalscriptie over het onderwerp *‘Rouwen om een kind’*. Deze scriptie is niet meer inzichtelijk, de ‘publieksversie’ wel.⁴⁴ De auteur gaf aan dat de informatie uit haar scriptie te vinden was in dit boek⁴⁵. Zij interviewde 10 christelijke ouderparen en tekende daar tal van ervaringen op. De insteek van het onderzoek was niet primair theologisch, maar pedagogisch-psychologisch. Zij noemt niettemin de Dordtse Leerregels (en dan met name I/17) als bron van troost: *‘Daarom hoeven gelovige ouders ook niet te twijfelen aan de zaligheid van hun kinderen wanneer zij door God al vroeg in hun leven worden weggenomen. Hier herkennen we de liefde in van de Heere Jezus voor kinderen. Ze mogen tot Hem komen omdat ook zij Hem nodig hebben.’*⁴⁶

⁴⁰ Ik kreeg deze scriptie digitaal van hem toegestuurd.

⁴¹ Kempeneers M.A., *Waar is ons kind? Een pastoraal-theologische handreiking rond het overlijden van jonge kinderen* (Kampen: De Groot Goudriaan, 2007).

⁴² Kempeneers, *Waar is ons kind?* 133.

⁴³ Schot, A., *Wat hebben deze schapen gedaan?* (Barneveld: Koster, 2019).

⁴⁴ Klein L. en J. Stolk, *Rouwen om een Kind*. (Apeldoorn: De Banier, 2018).

⁴⁵ Telefoongesprek dd 10 mei 2024.

⁴⁶ Klein, Stolk, *Rouwen*, 69.

2.3 Theodicee

Het valt te verwachten dat ouders met een hoge religieuze betrokkenheid, die een kind moeten verliezen worstelen met de vraag hoe de almacht en goedheid van de Heere God zich laat rijmen met het smartelijke verlies van hun kind. Manu Keirse is boven al geciteerd: ‘de tragedie van het sterven van je kind kan je geloof in een rechtvaardige God breken’. We betreden met deze vraag het terrein van de Theodicee. Van Genderen en Velema⁴⁷ besteden aan dit spanningsveld tussen Gods heerschappij en het kwaad uitgebreid aandacht⁴⁸. Ze zien het als een cruciaal thema, dat rechtstreeks Gods Voorzienigheid raakt. Zij erkennen dat gelovigen moeite met dit soort vragen kunnen hebben, maar stellen ook dat het hoogmoed is om te menen God te moeten of kunnen rechtvaardigen. Zij citeren de woorden: Op de bodem aller vragen licht der wereld zondesschuld⁴⁹. Sarot noemt in zijn artikel⁵⁰ de thematiek van de theodicee ‘het kernwapen van het atheïsme’. Immers, als God goed is én almachtig dan is Hij bij het leed dat er in de schepping is óf niet almachtig, óf, als Hij het leed wel kan beëindigen maar niet wil, dan is hij kwaadwillend (‘malevolent’). Zie hier, aldus Sarot, het wapen in de hand van hen die niet willen of kunnen geloven. Een duidelijk voorbeeld waarin de problematiek van de theodicee een rol speelt is te vinden in een interview met de Vlaamse viroloog Marc van Ranst, adviseur van de Belgische regering inzake de coronapandemie. Hij stelt: “Een god die botkanker bij kinderen toestaat, vind ik akelig. Ik word argwanend bij de idee van een opperwezen dat alles kan, maar wel ellende toestaat.”⁵¹ Hij formuleert hierbij bijna letterlijk de thematiek van de theodicee. Bij het interview staat overigens dat dr. Van Ranst ‘katholiek is opgevoed, maar zijn geloof is kwijtgeraakt’.

En ander voorbeeld: in het Handboek Christelijke Apologetiek⁵² wordt de filosoof Stewart Shapiro geciteerd⁵³, die (in één keer!) zijn geloof verloor, toen hij via de radio een interview hoorde met de ouders van een kind dat ten gevolge van een immuunstoornis geïsoleerd in een doorzichtige ballon moest leven. Ook hij kon kennelijk niet geloven in een god die een dergelijk drama toestond. In dit Handboek wordt ook uitgebreid aandacht besteed aan de relatie tussen God en het kwaad en lijden⁵⁴, dat het belangrijkste argument voor atheïsten zou zijn om niet te geloven. Het lijkt mij niet toevallig dat in de twee bovenstaande voorbeelden juist het lijden van kinderen wordt

⁴⁷ Genderen, J. van en W.H. Velema, *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek* (Kampen: Kok, 1992).

⁴⁸ Genderen van, Velema, *Dogmatiek*, 284-291.

⁴⁹ Geen bronvermelding (!), maar het zijn dichtregels van Isaac da Costa.

⁵⁰ Sarot, M., “De theodicee Een nieuwe benadering van een oud probleem?”, *NTT Journal for Theology and the Study of Religion*, 58 (2004), 178-195.

⁵¹ *Nederlands Dagblad*, 29 oktober 2022.

⁵² Bakker, H.A., Kater, M. en Vlastuin, W. van (red.), *Verantwoord geloof: Handboek Christelijke Apologetiek*, (Kampen: Summum Academic Publications, 2017).

⁵³ Bakker H.A., *Verantwoord geloof*, 318.

⁵⁴ Bakker H.A., *Verantwoord geloof*, hoofdstuk 34, 443-457.

genoemd als ‘anti-godsbewijs’. In het kader van deze thesis is het dus interessant om te onderzoeken hoe het geloof ‘zich houdt’ bij gelovige christenen met een grote betrokkenheid die een drama (en dat is het verlies van een kind) zelf meemaken. Essentieel hierbij is: hoe de gedachten over God en dus het Godsbeeld dat deze mensen hebben en hadden, evolueert bij dit lijden.

Conclusie: de tegenstelling tussen de almacht en de goedheid van God enerzijds en het verdriet en lijden van rouwende christenen anderzijds moet spanningen opleveren en zal het Godsbeeld beïnvloeden. Immers, waarom staat God toe dat er zoiets ergs in je leven gebeurt als het verlies van een kind? Dan is Hij óf niet bij machte het kwaad te keren óf Hij wil het niet en is dus kwaadwillend en niet liefhebbend. Deze thematiek is voor velen reden om niet te geloven. Het valt te bezien hoe deze spanning zich manifesteert bij christenen die zelf met ernstig leed te maken hebben gekregen.

2.4 De eeuwige heilsbestemming van overleden kinderen

Gelovige ouders uit de gereformeerde gezindte die een kind verliezen belijden zondag aan zondag te geloven in de wederopstanding van het lichaam en het eeuwige leven. Dit zijn immers elementen van het Apostolicum, oftewel de Twaalf Artikelen van het geloof⁵⁵. Zij zullen hoop kunnen putten uit het geloof dat het lichamelijk sterven van hun kind niet het einde betekent. Deze hoop is niet voor ieder gelovige vanzelfsprekend, immers de theologische leerstukken van de erfzonde en de uitverkiezing (het al dan niet uitverkoren zijn) kunnen onzekerheid opleveren. Deze thematiek met de bijbehorende discussies speelden ook al in de nog jonge (Nederduitse) Gereformeerde Kerk. In deze tijd, de zeventiende eeuw, beschuldigden remonstranten hun opponenten van wreedheid als die ervan uitgingen dat ook voor pasgeboren kinderen al beschikt was of ze al dan niet verloren zouden gaan. Nu was het ook geen theoretische discussie want de kindersterfte in de zeventiende eeuw was zoals eerder al benoemd schrikbarend: meer dan de helft van de kinderen haalde het vijfde levensjaar niet! De Synode van Dordrecht⁵⁶ heeft met het oog op de controverse tussen remonstranten en contraremonstranten gemeend ook over de heilsbestemming van jonggestorven kinderen een uitspraak te moeten doen. Immers, het is voor ouders een onverdraaglijke gedachte dat er een gerede kans was dat hun pasgeboren kinderen bij sterven direct verloren zouden gaan. Na discussie, waaraan diverse afgevaardigden uit Nederland, maar ook uit het buitenland deelnamen, is uiteindelijk het volgende artikel (Dordtse Leerregels I,17) geformuleerd:

De zaligheid en verkiezing geldt ook voor jonggestorven kinderen van gelovige ouders

⁵⁵ Respectievelijk artikel 11 en artikel 12.

⁵⁶ 1618-1619.

*Nademaal wij van den wil Gods uit Zijn Woord moeten oordelen,
hetwelk getuigt dat de kinderen der gelovigen heilig zijn,
niet van nature, maar uit kracht van het genadeverbond,
in hetwelk zij met hun ouders begrepen zijn,
zo moeten de godzalige ouders niet twifelen
aan de verkiezing en zaligheid hunner kinderen,
welke God in hun kindsheid uit dit leven wegneemt.*

In de loop der tijd is er veel gepubliceerd over deze kwestie te weten de verhouding tussen Verbond en Verkiezing. Het voert te ver deze problematiek hier verder uit te werken. Ik verwijs daarvoor naar het boek van dr. J. van Genderen: *Verbond en Verkiezing*⁵⁷ en naar de dogmatische handboeken⁵⁸. Ten aanzien van het waarderen van de kinderdoop en de relatie tussen belofte en uitverkiezing verwijs ik ook naar hoofdstuk 3.4 en 3.5; daar komt het aan de orde om dat niet alleen tal van respondenten, maar ook hun predikanten en ouderlingen ermee blijken te worstelen.

De discussies bleven en blijven natuurlijk niet beperkt tot het Nederlandse taalgebied. In 1907 publiceerde R.A. Webb (1856-1907) *The Theology of Infant Salvation*.⁵⁹ Deze hoogleraar Systematische Theologie van de Southwestern Presbyterian University in Clarksville (Tennessee) stelde al in zijn voorwoord:

'The disposition of a dead infant is a testing problem for any system of theology. Calvinism, instead of implicating the damnation of any dead child, is the only system of theology, which does, fairly and fully, give a biblical, rational and theological basis for the doctrine of the salvation of all dead infants, idiots, and incapables, living and dying in moral incompetency.'

Webb verwijst voor zijn argumentatie ook naar de Dordtse Leerregels (*Canons of Dort*)!⁶⁰ Hij noemt deze 'the standard of faith for continental Calvinists' en citeert in zijn geheel artikel 17, uiteraard in het Engels. Hij legt uit dat de '*Synod of Dort the parent [who] desires some proof of the "election" of his child' pointed to 'the covenant of grace' which comprehends both parents and their children.'*

Webb komt dus tot een ruimhartige opvatting. Hij accepteert de erfzonde en de predestinatie als geloofswaarheden, maar door middel van de verzoening door Christus' kruisdood mag er een toekomst zijn in het nieuwe Koninkrijk voor de jonggestorven kinderen. Later komt John MacArthur tot dezelfde ruime opvatting in zijn boek *Safe in the*

⁵⁷ Genderen J. van, *Verbond en Verkiezing* (Kampen: Kok, 1983).

⁵⁸ Bijvoorbeeld: Genderen, J. van en W.H. Velema, *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek* (Kampen: Kok, 1992) of: Brink, G. van der en C. van der Kooi, van der *Christelijke Dogmatiek* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2012).

⁵⁹ Webb R.A., *The Theology of Infant Salvation* (Richmond: Presbyterian Committee of Publications, 1907).

⁶⁰ Webb, *Infant Salvation*, 304.

Arms of God.⁶¹ Het is niet opmerkelijk dat hij uitgebreid citeert uit bovengenoemde boek van Webb. Hij komt tot de volgende conclusie:

‘Yes, all children who die before they reach a state of moral awareness and culpability in which they understand their sin and corruption – so that their sins are deliberate – are graciously saved by God through the work of Jesus Christ. They are counted as elect by sovereign choice because they are innocent of willful sin, rebellion, and unbelief, by which works they would be justly condemned to eternal punishment.’⁶²

Deze discussie is hiermee niet beslecht, ook niet in de gereformeerde gezindte in ons land. Zo is er een duidelijk verschil, en dat is méér dan een accentverschil, tussen enerzijds de predikanten M. Kempeneers (CGK)⁶³ en H. Visser (PKN)⁶⁴ en anderzijds A. Schot (GerGem)⁶⁵. In hun publicaties die gericht zijn op ouders (en hulpverleners) die geconfronteerd worden met verlies van (hun) kinderen bepreken zij alle drie de Dordtse Leerregels. Kempeneers en Visser nadrukkelijk als troost, Schot lijkt daar wat afstand van te nemen als hij stelt: *“hebben onze vaders daarmee uitgesproken dat jonggestorven kinderen hoofd voor hoofd in de weldaden van het genadeverbond zullen delen? Die conclusie lijkt mij te kort door de bocht. Bovendien ontbreekt ons ook hier de Schriftuurlijke grond daarvoor.”*⁶⁶ Hij neemt óók afstand van Wilhelmus à Brakel (1635 – 1711). Deze is namelijk ook de overtuiging toegedaan dat

*‘Alle kinderen der Bondgenoten, hetzij bekeerd of onbekeerd, hetzij voor of na het ontvangen van de Doop, in hun jonkheid stervende, moeten gehouden worden zalig te zijn, uit kracht van het Verbond Gods, in hetwelk zij geboren zijn, en alzo te zijn kinderen des verbonds’*⁶⁷

Schot schrijft letterlijk dat hij hem hierin niet kan volgen, en [dit standpunt] overtuigt hem ook niet...⁶⁸ hij schrijft: ‘uitspraken van oudvaders zijn niet zonder meer gezaghebbend.’⁶⁹ Schot is van mening dat verbond en verkiezing bij jonge kinderen niet samenvallen. Dat deze opvatting consequenties heeft voor de pastorale zorg moge duidelijk zijn en zal verderop in deze thesis ook blijken.

Conclusie: er is door de eeuwen heen volop discussie over de heilsbestemming van jonggestorven kinderen. De Dordtse Leerregels hebben hierin stelling genomen, maar

⁶¹ MacArthur, J. *Safe in the arms of God*, (Nashville: Nelson, 2003).

⁶² MacArthur, *Safe*, 89-90.

⁶³ Kempeneers, *Waar is ons kind?*.

⁶⁴ Visser H., *Al jong naar Huis: Bijbelse troost over de zaligheid van jonggestorvenen*. (Heerenveen: Groen, 2006).

⁶⁵ Schot, A., *Wat hebben deze schapen gedaan?* (Barneveld: Koster, 2019).

⁶⁶ Schot, *Schapen* 63.

⁶⁷ Schot, *Schapen*, geciteerd uit: *Redelijke Godsdienst* XXXIX/25, over de Heilige Doop.

⁶⁸ Schot, *Schapen* 71.

⁶⁹ Schot, *Schapen* 72.

die zijn niet voor iedereen overtuigend. Inzichten omtrent de heilsbestemming hebben verregaande invloed bij de pastorale begeleiding van rouwende ouders.

3. Empirisch onderzoek

Elf gesprekken zijn geanalyseerd. Gericht werd gescoord voor de elementen uit de modellen van Kübler-Ross (3.1), van Pargament (3.2) en over de eeuwige heilsbestemming (3.4). In de gesprekken bleek, en dat had ik niet voorzien, dat er soms ambivalent werd gedacht over de Doop en over de Dordtse Leerregels, reden om hieraan twee aparte paragrafen te wijden, respectievelijk 3.4 en 3.5. Hoofdstuk 3.6 citeert en bespreekt de ‘bevestigingen’ die veel ouders bleken te hebben gehad.

3.1 Kübler-Ross: fases

Er waren geen ouders die de volgorde van fases zoals beschreven door Kübler-Ross letterlijk zo hebben benoemd. Wel konden er diverse door haar beschreven ‘gemoedstoestanden’ opgemerkt worden.

Ontkenning

Deze fase of gemoedstoestand was bij een aantal ouders te herkennen, vooral in de eerste dagen na de dood. Daarna dringt de werkelijkheid pas goed door. Sommigen spraken trouwens ook over ‘verdoving’: door de klap kwamen er helemaal geen emoties meer door.

- *We hadden de neiging om te zeggen: Doe normaal, doe je ogen eens open [A, bij zoon in coma]*
- *Ja, ik heb wel gevoelens van onwerkelijkheid gehad, dat het allemaal niet waar was [D]*
- *Maar het moment dat ze echt ging, nee, dat kon ik toch niet geloven [E]*
- *Misschien is hij morgenochtend wel weer gewoon tot leven gekomen... [F]*

Woede/boosheid

Gevoelens van boosheid konden enkelen zich nog wel herinneren, bij het vertellen zag je soms de emoties weer opkomen.

[Op de vraag of ze boos was] “Jazeker, ik zei tegen de Heere God ‘nu heb ik hem bijna 12 jaar mogen opvoeden en hij kon ongeveer op eigen benen staan en nu neemt U hem van ons af’. In de eerste jaren hebben we heel wat met hem afgetobd, aangerommeld en nu het wat makkelijker wordt, neemt U hem weg. Nou, daar was ik heel boos om.” (F)

Alleen moeder K. is langere tijd boos geweest. Zij zegt:

“Ik was zo boos omdat ik dacht: ik heb al een kind verloren en nu gaat het mis met L., waarom moet ik nu zo gestraft worden. Waarom is dat? Er worden kinderen vermoord, kinderen verwaarloosd, ik heb dit gehandicapte kind gekregen en ik hield er heel veel van, ik heb hem van U gekregen en nu neemt U hem van mij af.”

Als woede aan de orde kwam, was het vaker gericht op de predikant en/of de kerkenraad. Dit speelde vooral als de heilsbestemming van het overleden kind in het

geding was. Aanzien dit een belangrijk thema bleek te zijn, zijn de hoofdstukken, 3.4, 3.5 en 3.6 hier speciaal aan gewijd. Ook leidde onenigheid over de invulling van de rouwdienst wel eens tot boosheid en frustratie. Het gaat er dan om dat in sommige kerken niet gezongen mocht worden of dat de kist niet in de kerkzaal mocht staan:

“Ik (vader) kon het niet klein krijgen: de kist van L. moest onder de kapstok staan, mocht niet in de kerk. Ik dacht “mijn kind komt niet onder de kapstok als een soort afdankertje.” (K)

“We hebben vooral de eerste tijd als het ware gevochten. We hadden in die tijd in S. namelijk een hele vreemde dominee die wilde helemaal niets weten van inbreng van onze kant bij de begrafenis. We wilden dat de kist in het kerkgebouw zou staan maar dat mocht niet. Het moest vanuit het verenigingsgebouw. Hij is in deze kerk gedoopt, we wilden hem ook vanuit deze kerk begraven, maar dat mocht dus niet.” (A)

“Nee, wij hadden geen invloed op de liturgie, dat doet de dominee zelf. We hebben geen tekst uitgekozen en ook de psalmen worden door de dominee gekozen. Ik [moeder] heb wel gevraagd of we aan het eind van de dienst op het kerkhof nog wat mochten zingen. Dat kon ook niet. In eerste instantie hadden we gekozen voor: Een vaste burcht is onze God, het Lutherlied, maar dat mocht niet. In het Lutherlied staat de tekst: ‘delf vrouw en kind het graf, het brengt u geen gewin en gaan ten hemel in’. Toen heeft de koster, die was ook meteen de begrafenisondernemer, nog wel alle coupletten van het Lutherlied afgedrukt op de liturgie als uitleidend orgelspel, haha dat wel, om ons ter wille te zijn.” (K)

Moeder F vertelde nog over een werkelijke woede-uitbarsting:

“H. is op 4 juni overleden en in september kreeg hij een uitnodiging om naar catechisatie te komen, want hij zou dan 12 geworden zijn. Ik ging echt compleet door het lint, nou er was geen houden aan. Dat bleek een fout te zijn. Wij behoorden tot een andere wijkgemeente...”

Vader D was ook heel boos:

“Ik heb dat toen maar laten liggen, maar later ben ik er heel erg kwaad over geweest. Had dan gezegd “we weten het niet, maar ik zal voor je in gebed gaan”. In plaats van spijkerhard zoiets zeggen en terugkaatsen met Bijbelteksten. Daar ben ik heel boos over, zo snoeihard. Ik heb dat toen maar laten liggen, want ik heb geen moment getwijfeld dat H. bij de Heere was.”

Ik had gedacht dat woede, opstandigheid en boosheid een veel prominentere rol zou hebben, althans naar de Heere God toe. Er is wel boosheid, maar die richt zich dus meer

op de ambtsdragers of kerkenraad. Zou dit projectie kunnen zijn van de boosheid die niet op God zelf gericht mag zijn?

Onderhandelen

In de interviews zijn geen voorbeelden te vinden die duiden in de richting van deze fase. Er was bij velen wel een intensivering van het gebedsleven, inclusief de hartstochtelijke bede om genezing. Maar concrete 'tegenprestaties' zijn voor zover na te gaan niet aan de orde geweest. Kübler-Ross kon wel wat uitspraken noteren zoals vermeld op pagina 10, ik dus niet.

De reden hiervoor is onduidelijk. Het zou kunnen dat men deze fase c.q. gemoedstoestand alweer vergeten was, immers diverse interviews zijn jaren na het sterven afgenomen, ook zou er sprake kunnen zijn van schaamte: wie ben ik om met God in onderhandeling te gaan?

Depressie

Slechts één moeder (I) was door het sterven dermate van slag dat ze als het ware lamgeslagen was door verdriet en schuldgevoel en een aantal dagen op bed heeft gelegen. Dit mag je geen echte depressie noemen, ze is ook weer snel in geestelijk en lichamelijk opzicht op de been gekomen, overigens na een 'bijzondere openbaring' zie hoofdstuk 3.5.

Aanvaarding

Alle ouders hebben uiteindelijk de dood van hun kind kunnen aanvaarden. Achteraf zeggen velen zelfs dat dit verlies hen dichter bij de Heere heeft gebracht. Allen hebben ook weer de draad van hun leven opgepakt, er was dan ook bij niemand sprake van een persisterende rouwstoornis. Eén echtpaar (C) heeft EMDR⁷⁰ ondergaan: een methode om trauma's te verwerken, met overigens goed resultaat.

Enkele quotes:

- *Al met al heeft het wel een jaar geduurd, voordat ik tot rust was gekomen.* (B)
- *Dit drama heeft ons dichter bij de Heere gebracht.* (D)
- *Het kind is van Hem, dus als Hij het neemt, is dat een zaak van God.* (D)
- *Ik heb die rust gekregen, want L. heeft een eeuwige bestemming en die bestemming is goed.* (K).

Op zich opmerkelijk dat het uiteindelijk bij eenieder tot aanvaarding is gekomen. Volgens de theorie (zie pagina 8) spelen bij onze specifieke onderzoeksgroep een aantal

⁷⁰ EMDR: Eye Movement Desensitization and Reprocessing.

beschermende factoren. Ten eerste het feit dat vrijwel allen zich gesteund voelden door hun familie en kerkelijke gemeente. Ten tweede konden achteraf allen wel een bepaalde zinvolle betekenis verlenen aan het drama dat hun is overkomen. Wat mijns inziens beslist heeft bijgedragen is het levend geloof dat de geïnterviewden hadden. Nu is dit inherent aan de selectiecriteria, maar kennelijk heeft het geloof ‘het gehouden’. We zullen in het volgende hoofdstuk zien hoe de coping stijlen te benoemen zijn en in hoeverre deze met de verwerking interfereerden.

3.2 Pargament: coping stijlen

Alle ouders spraken over vertrouwen en afhankelijkheid van de Heere. Niemand had een stijl die als zelf-sturend (‘self-directing’) valt te kenschetsen, afhankelijk-passief (‘deferring’) was de dominante coping-stijl. Uitspraken die wijzen op een samenwerkende (‘collaborative’) stijl konden minder gecodeerd worden.

Enkele quotes:

- *Ik heb de nabijheid van de Heere ervaren (C)*
- *Soms verlang ik nog wel eens terug naar die periode van geloofsafhankelijkheid (C).*
- *God is bij ons, Hij is een toevlucht in benauwdheden (D)*
- *Door de ziekte van J. ben ik God gaan zoeken en heb ik God mogen vinden (B)*
- *Maar dan merk je toch: zonder de Heere red je het niet (E)*
- *Ik mag het bij God brengen, ik hoef het niet alleen te doen (F)*
- *Het gebed is een uitweg om alles bij God neer te leggen (G)*
- *Hij is een God van nabijheid geworden (I)*
- *Ik ben niet meer boos, ik kan het laten rusten en ik heb die rust ook gekregen (K)*

Het zal inherent zijn aan de onderzoekspopulatie, dat vooral een afhankelijk-passieve houding gevonden wordt.

Pargament gaf in zijn publicatie al aan dat deze stijl, meer dan de ‘self-directing’ stijl ‘more helpful’ is bij het verwerken van ernstig leed. De wijze van aanvaarding en coping in deze categorie valt uit te drukken met de woorden: *De HEERE is een veilige vesting in tijden van benauwdheid.*⁷¹ Met deze coping stijl valt het ook beter te verklaren dat maar weinig ouders boos op God zij geweest, dat niemand zich de fase ‘Onderhandelen’ kon herinneren en dat allen tot ‘Aanvaarding’ kwamen.

3.3 Eeuwige leven

In alle elf interviews bleken de ouders er vast van overtuigd te zijn dat hun kind bij de Heere was. Het feit dat een aantal predikanten c.q. ouderlingen geen uitspraak over de heilsbestemming wilden doen (B., D., E., K.) gaf aanleiding tot forse emoties en boosheid, zoals boven al aangegeven. De genoemde families waren lid van de GerGem,

⁷¹ Psalm 10: 49b.

K. van de GerGeminNed. Echter bij de families C., G. en J., die ook lid waren van de GerGem hadden de predikanten wél vrijmoedigheid om te beamen dat het overleden kind bij de Heere was. En dat niet op grond van speciale ‘waarheden’ of getuigenissen. Kennelijk is er ook onder predikanten binnen hetzelfde kerkverband geen consensus over deze tere zaak.

Een gevolg van de twijfel over de heilsbestemming is het wachten op of zoeken naar bevestiging. Dit is nog wat anders dan troost uit Gods Woord. Die troost bleek voor iedere vader en moeder te gelden, waarbij de Psalmen een speciale plaats innemen. Een voorbeeld van bevestiging is bijvoorbeeld een familielid of gemeentelid die een ‘tekst in (of op) zijn of haar hart’ krijgt. Dit speelt vooral in de kringen van de Gereformeerde Gemeenten (in Nederland). Hierover staat meer opgetekend in hoofdstuk 3.6.

3.4 De Doop

Volgens een aantal respondenten (B, K, E en D) is de doop van hun kind geen grond om troost uit te putten. Moeder K zegt dat de doop “niet gekoppeld is aan de zaligheid”: Hierbij komt dat ze naast het overleden kind waarover het gesprek gingen en die 12 jaar werd, eerder een dochtertje had gekregen die maar 10 minuten oud geworden is. Zij is begrijpelijkerwijs niet gedoopt. Het zit nog dieper: de doop van haar zoon is voor haar en haar man ook geen pleitgrond. Afkomstig uit de GerGeminNed zijn ze grootgebracht met de overtuiging dat de door de doop verzegelde belofte alleen van kracht is voor de uitverkoren kinderen. En wie zal durven te beweren dat hun zoon tot de uitverkorenen behoort? Familie G verzucht (afkomstig uit de GerGem): *“in de GerGem wordt de doop anders belicht. We mochten bij haar doop echt niet denken dat het meer was dan een teken. Nu [in de PKN], mogen we voluit geloven dat mijn dochter een verbondskind is en nu bij de Heere is; dit geeft troost.”* Familie E geeft aan dat ze het doopformulier heel rijk vinden, immers: daarin staat dat God het kind wil aannemen in zijn grondeloze barmhartigheid, maar, zo vervolgen ze, *“je moet maar zien of ze ook echt wedergeboren is, want hier denken ze [=GerGem] vanuit de predestinatie. Je zult toch tekenen moeten hebben om te weten of ze uitverkoren is”*. Ouders D liepen ook tegen de opvattingen omtrent de doop aan. Beiden lid van de GerGem hebben ze moeite met de gedachte dat de doop een teken is waarvan later moet blijken wat de waarde is. Vader D stelt: *“je mag de Heere toch vragen om te doen wat hij bij de Doop beloofd heeft?”* Hij vertelt ook dat hij bij zijn huwelijk van de CGK, naar de GerGem is overgegaan. En bij de CGK zijn, zo stelt hij, de opvattingen over de doop wel wat ruimer. Bij de familie B is de Doop ook geen pleitgrond c.q. bron van troost: *“Ik denk trouwens dat in onze kringen de doop niet altijd op waarde wordt geschat. Het is zo rijk, maar het wordt niet altijd genoeg gewaardeerd. Bij ons ben je door de doop niet een kind van God je wordt wel op het erf van verbond gebracht maar dan moet er nog wel wat gebeuren, zo wordt dat bij ons geleerd”*. Let wel, al deze geciteerde families behoren of behoorden tot verschillende gemeenten binnen het verband van de GerGem.

Deze families zijn zich goed bewust van de opvattingen over de Doop, die binnen de GerGem aanwezig zijn.

Bij de families A, F en H speelt de doop een heel andere rol. Vader A zegt: *“onze zoon⁷² is nu op ons geloof gestorven, als verbondskind hè.”*⁷³ Dat geeft troost voor ouders.

Hetzelfde geldt voor moeder F. als ze zegt: *“ik was heel dankbaar dat mijn zoon gedoopt was. Als kind natuurlijk, maar hij was gedoopt. Dat weet ik zeker, een kind gaat nooit verloren”*. Ook familie H (CGK, voorheen GKv) zien de doop als nadrukkelijk teken en zegel van het Verbond. Ze zien de doop ook in de verbondslijn en zijn blij dat het [de doop] gebeurd was.

Het is uit de gesprekken gebleken dat de visie op de Doop bepaalt of deze troost biedt of leidt tot verwarring en verdriet. Het is dan ook niet verwonderlijk dat ouders, maar ook wel ambtsdaggers verlangen naar bevestigingen, zie hoofdstuk 3.6.

3.5 Dordtse Leerregels

In tien van de elf gesprekken kwam de troost van de Dordtse Leerregels naar voren, hetgeen doorgaans spontaan werd genoemd. Ik vind het opmerkelijk dat deze leerregels kennelijk zo bekend zijn én dat ze nog zo troostrijk blijken te zijn. Het gaat dan natuurlijk vooral om het gedeelte I,17. Toch maakten enkelen wel enige relativeringen. Ouders D hadden aan hun kerkenraad gevraagd of je de DL als troost mocht accepteren, maar dat was dus nog maar de vraag. Familie E kreeg te horen dat de DL bedoeld waren tegen de Remonstranten:

Moeder: ik heb het rechtstreeks aan een ouderling gevraagd die bij ons was, van “wat vind jij er nu van, zijn de jonggestorven kinderen bij de Heere” en toen zei hij zelf “ja, we hebben toch Dordtse leerregels”. Toen zei ik [moeder] en ik ben nogal direct: “dat kan je niet zomaar zeggen, omdat de dominee het anders uitlegt, dat was tegen de remonstranten bedoeld en dat kan je niet zomaar hiernaartoe overzetten. Maar je mocht dan toch een beetje hoop hebben”.

Moeder G. had meer vertrouwen op een bevestiging (zie hieronder bij 3.6) dan op de DL, want de *‘DL zijn door mensen geschreven’*.

Tenslotte:

Ouders D liepen aan tegen een taxatie-verschil met betrekking tot de Dordtse Leerregels:

Vader: “Daar denken we [binnen GerGem kerkverband] niet overal hetzelfde over [over DL I,17]. Ik heb het bij onze kerkenraad geïnformeerd en die zeiden “ja, ja, ja”, die hebben het nog eens nagevraagd bij het Curatorium van de School⁷⁴ en die zei: dat kun je niet zomaar zeggen. Moeder: “Ja, die hebben het inderdaad

⁷² Vader noemde de naam, maar hier niet vermeld om anonimiteit te waarborgen.

⁷³ Vader is ouderling in de PKN.

⁷⁴ GerGem, opleiding predikanten in Rotterdam.

nagevraagd op de School en ze zijn tot de conclusie gekomen dat het binnen de heilige raad van God is om sommige dingen verborgen te houden.”

Ook bij familie E waren de DL dus een bron van discussie, hetgeen tot uiting kwam in het advies van vader aan zijn vrouw:

Vader: “het boekje van dominee Kempeneers heb ik ook gelezen, maar ook van dominee Schot.” Moeder: “dat boek van ds. Schot mag ik van T. [haar man] niet lezen, want dat heeft weer een heel andere visie [over de DL] dan dominee Kempeneers. En daar zou ik verdrietig van worden” (E)

Bij ouders I was er nog een reden om de troost van de DL niet zomaar te durven accepteren:

Nou, dat gaat over gelovige ouders en wij waren toen helemaal niet zo gelovig, dat zijn we pas geworden na het overlijden van R.

Vader C, zelf ouderling kon echter antwoorden op de vraag of hij zeker was van zijn eigen geloof:

Ik weet wat je bedoelt, in onze kringen [=GerGem] wordt die zekerheid weleens aangevochten, maar ik geloof het [DL I,17] vast en zeker en het is ook echt een troost voor ons.

In het laatste hoofdstuk (4) gaan we op de rol van de DL (en de doop) nader in.

3.6 Bevestigingen

Een rode draad in de gesprekken is het krijgen van bevestigingen omtrent het zielenheil van de overleden kinderen. Dit is ook niet verwonderlijk: als er basale onzekerheid is, dan smacht je naar meer duidelijkheid. Bevestigingen worden ook wel getuigenissen, bijzondere openbaringen of waarheden genoemd. Een andere term is ‘licht krijgen’. Kempeneers definieert dit soort bijzondere openbaringen als: het verschijnsel dat twee of meer (uitverkoren) kinderen van God bijzondere werkzaamheden hebben met een Bijbeltekst in relatie tot het jonggestorven kind.⁷⁵

Ik noem een aantal voorbeelden, die overigens alleen opgetekend konden worden uit de monden van hen die lid zijn van de GerGem (in Ned) zijn of toentertijd waren:

Moeder G: vlak na de geboorte las de [GerGem] ouderling uit psalm 23, over de goede Herder; op de dag van haar overlijden kreeg ik de tekst uit Jesaja 40, over Hij die de lammeren in zijn armen zal vergaderen. Later bleek dat op die dag vier anderen, onafhankelijk van elkaar Jesaja 40 hadden gelezen. Dat was [voor mij] meer een bevestiging dan de Dordtse Leerregels, want die zijn door mensen geschreven.

⁷⁵ Kempeneers *doctoraal scriptie* zie pagina 15 (2002) 99-103.

Vader J kreeg een viertal brieven met authentieke getuigenissen. Ook kwam hij op straat een hem bekende predikant tegen ([uit een ander kerkverband] die hem zei: *'je dochter is vrijgesproken, de grote Advocaat heeft gepleit'. Zo wil de Heere mij van tijd tot tijd bemoedigen.* Een oudere gelovige vrouw kwam eens naar ouders C toe om te zeggen dat ze zeker wist dat L. in de hemel was. *"Dat gaf voor ons geen doorslag, want dat wisten we al wel, het was meer een bevestiging, en dat vonden we natuurlijk ook fijn"*. Bij familie B was er ook een vrouw met een boodschap:

"Er was een oudere vrouw die contact met ons opnam. Zij vertelde dat ze die nacht gedroomd had over een tekst uit Jeremia, dat de pottenbakker mag doen met het leem wat hij wil en dat ze toen die ochtend wakker werd en toen in haar hart kreeg dat J. echt bij de Heere was, dit wist ze zeker. Dit was een bijzondere vrouw, altijd in het zwart gekleed, een zogezegd bekeerde vrouw".

Bijzonder is ook het verhaal van moeder I:

Ik zei toen midden in de nacht [ze lag in wanhoop op bed] tegen mijn zoon B. "als ik nu een teken zou krijgen, dan zou ik verder kunnen leven". Toen zei hij "zal ik nog eens een stukje uit de Bijbel lezen voor je?" en ik zei "doe maar". Toen zei hij "ik zal de Bijbel zomaar ergens openslaan", dat is natuurlijk wel gevaarlijk, maar ik zei "doe maar". Toen las hij het opschrift 'Jezus weigert een teken', dat is het verhaal van Jona⁷⁶. Toen zei mijn zoon "dat is niet zo fijn om te lezen, ma" en ik zei "lees toch maar". Toen hoorde ik het en dus ook over de opstanding en toen was ik heel blij en begon ik te huppelen. Ik sprong overeind, ik was een ander mens, ik huppelde van zielenvreugd. De HEERE gaf zo'n vreugde, ik heb staan springen in de kamer."

Het kan ook pijnlijk zijn als vader (K) een bevestiging krijgt, maar deze bij moeder (K) uitblijft:

"Toen we uit het ziekenhuis kwamen [na het overlijden van zoon L.] en de auto startte, zat er een Psalmen-CD in en die begon te spelen bij Psalm 126: 3 en dat is: Die hier bedrukt met tranen zaait, zal juichen, als hij vruchten maait; Ik zeg tegen F. [zijn vrouw] "dat moet de tekst zijn". [voor op de rouwkaart]. Het kwam bij mij binnen dat L. een heel moeizaam leven heeft gehad, maar dat hij nu mag oogsten voor altijd, dat is voor mij een heel duidelijke bevestiging geweest. Dat is voor mij een heel grote troost geworden. Ik heb God ook gedankt dat hij mij dit heeft laten zien, F. heeft er veel meer moeite mee. F. heeft niet voor zichzelf iets meegemaakt of meegekregen dat ze het voor zichzelf zeker weet [dat L. bij de HEERE is]. Moeder F.: ik heb goede hoop, maar ik kan het niet met zekerheid zeggen."

Als laatste voorbeeld vader E:

"Ik heb de Heere ook gevraagd "wilt u bevestigen dat S. bij U is". En toen las ik psalm 27 waarin staat vader en moeder hebben mij verlaten, maar de Heere zal mij aannemen' en dat vond ik een bevestiging."

Moeder E. kreeg ook een bevestiging, ook via een Psalm:

⁷⁶ Mattheus 16: 1-4.

“Ik weet nog dat ik boven was en dat ik de Heere bad ‘geef alstublieft een bevestiging zodat er geen speld meer tussen te krijgen is’ en toen gaf de Heere mij psalm 85 en we wonen hier buitenaf, en ik heb uit volle borst die psalm gezongen.”

Er zijn meer voorbeelden uit de interviews te noemen, allen hebben dezelfde strekking: troost omtrent de eeuwige bestemming. Vaak betrof het een Bijbeltekst die een ambtsdrager, gemeentelid of familielid ‘op zijn of haar hart kreeg’. Troost die de predikanten of ouderlingen van de families B, D, E en I en K niet op deze manier kregen. Bij hen was er huiver of ze hadden er geen licht over, een term die nogal eens gebruikt werd. Echter, er bleken, ook binnen het kerkverband van de GerGem, predikanten te zijn die wel degelijk troost konden bieden vanuit Schrift en Belijdenis: families C, G en J, een minderheid dus. In hoofdstuk 4 gaan we hier verder op in.

Een aantal malen werd er gezocht naar kenmerken van geloof bij de kinderen zelf, dit ook weer om de onzekerheid over de heilsbestemming weg te nemen of te verminderen. Zo vertelde vader K. dat bij hun zwaar gehandicapte zoon de ogen altijd begonnen te glimmen bij het horen van Psalmen. Ik noteer dat zonder verder commentaar.

3.7 Overige Aspecten

Tijdens gesprekken kwamen een aantal elementen die van tevoren door mij niet voorzien waren maar niettemin beslist vermeldenswaardig zijn. Ik noem er twee.

Steun van de geloofsgemeenschap die allen ervoeren: kaartjes, voorbede, vervoer naar het ziekenhuis, maaltijden aan huis etc. Paradoxaal ervoeren de meeste ouders óók de ‘pestkring’⁷⁷: gemeden worden uit verlegenheid en/of ongemak. Als voorbeelden werd in de gesprekken met name de supermarkt genoemd: kennissen inclusief gemeenteleden die plotseling een ander pad inslaan...

Herkenning. Op de vraag of er in de Hemel onderlinge herkenning zou zijn antwoorden vrijwel alle respondenten bevestigend. De vraag of ze daarmee aangaven ook overtuigd te zijn van hun eigen heilsbestemming, heb ik laten rusten. Sommigen gebruikten de term de nieuwe Aarde of het nieuwe Koninkrijk. Moeder D. en vader J. benadrukten dat het niet gaat om de zielen op zich, maar om de Opstanding van het lichaam, dus de hereniging van de ziel met het lichaam. De aardse relaties tussen kind en ouder zullen er niet meer zijn, dat geloofden allen, terwijl de gedachte van herkenning en hereniging hen troost biedt.

⁷⁷ Keirse, *Helpen*, 51.

4. Conclusies, discussie en aanbevelingen

Alhoewel het rouwproces van mens tot mens verschilt, zijn er wel algemene lijnen te trekken bij deze specifieke groep ouders uit de gereformeerde gezindte. Het bleek dan ook mogelijk om een antwoord te formuleren op de vraagstelling: Hoe interfereert de rouwverwerking met het Godsbeeld en gedachten over het eeuwige leven bij gereformeerde ouders van een overleden kind?

Om de rouwverwerking wat concreter te benaderen is gekozen voor de fasen-theorie van Kübler-Ross en coping modellen van Pargament, zoals uitgelegd hierboven (hoofdstuk 2.2).

De fasen bij Kübler – Ross te weten ontkenning-woede-onderhandelen-depressie-aanvaarding waren achteraf in deze volgorde niet of nauwelijks herkenbaar. Afzonderlijk konden er wel een aantal fasen of beter gezegd gemoedstoestanden worden benoemd. Zo werden gevoelens van boosheid wel een aantal malen genoemd, maar boosheid op God zelf was zeldzaam en altijd tijdelijk. Boosheid op kerkenraadsleden inclusief predikanten was er des te meer en na jaren nog actueel. Dit had dan te maken met de onzekerheid over de heilsbestemming (of zoals vader E zei: ‘afgescheept worden met een misschientje...’). Soms was er boosheid dan wel onvrede over de liturgische vormgeving van de rouwdienst (niet mogen zingen, kist niet in de kerkzaal etc.). Voor minstens één echtpaar was het mede de reden om van kerkverband te wisselen (van GerGem naar HHK). Ontkenning kwam wel voor, maar bij een minderheid en dan alleen nog de eerste dagen na het verlies. Van onderhandelen ook wel marchanderen genoemd was bij niemand sprake. Voor alle geïnterviewden gold dat hun Godsbeeld ongeschokt is gebleven en als het al veranderd is, ten goede. Woorden als rust, afhankelijkheid, nabijheid, liefde, steun konden bij alle ouders worden opgetekend. Natuurlijk is de pijn van het verlies ook na jaren nog voelbaar en nogal eens valt de verzuchting: God is onbegrijpelijk, maar niets gaat buiten zijn wil om. Allen zeggen tot aanvaarding te zijn gekomen en konden na korte of langere tijd de draad van hun leven weer oppakken. In onze onderzoeksgroep waren er dus geen ouders met een persisterende rouwstoornis. Het voert te ver om op basis van dit onderzoek het christelijk geloof als een beschermende factor te duiden, immers zoals hierboven in hoofdstuk 2.2 al vermeld komt de grote meerderheid van de mensen tot aanvaarding en tot een nieuw evenwicht. Alle respondenten zeggen echter wel kracht te hebben ervaren vanuit hun geloof. Zij waren overtuigd van het eeuwige leven voor hun kind, óók als ambtsdragers dit in het midden lieten. In overgrote meerderheid gaan ze er van uit dat er in het nieuwe Koninkrijk herkenning en hereniging zal zijn. Deze overtuiging gaf en geeft hun troost.

De coping stijl die bij de respondenten werd aangetroffen kan als ‘deferring’ worden geclassificeerd, afhankelijk – passief dus: weinig boosheid naar God, geen onderhandelen, God als bron van troost en uitzicht etc. De opmerking van Pargament

dat deze stijl nuttiger ('*more helpful*') is bij het verwerken van ernstige tegenslag is eigenlijk een understatement. Het valt moeilijk te begrijpen dat in het standaardwerk over rouw van Manu Keirse zoals besproken op pagina 13 deze noties geheel ontbreken. Het zal waar zijn dat het christelijk geloof in onze westerse wereld voor een groot deel is verdwenen, er zijn er nog velen voor wie het geloof in de Vader, de Zoon en de Heilige Geest een bron van diepe troost bij het verwerken van het drama van het verlies van een kind. De resultaten van de interviews laten dit duidelijk zien

Het in het ongewisse laten van de heilsbestemming door predikant en/of kerkenraad leidt tot boosheid, onvrede en frustratie, zoals dit onderzoek aantoonde. Deze negatieve gevoelens spelen ook na jaren nog steeds een rol.

De Dordtse leerregels (I,17) bleken voor velen een rijke troost, ze zijn dus bepaald geen dode letter. Niet iedere ambtsdrager kon echter die troost uit de DL beamen, tot onvrede dus van diverse ouders. Hier speelt een verschil in visie op de relatie tussen verbond en verkiezing een rol en daarmee hoe de Doop en de DL moet worden opgevat.

Doop

De Doop bleek in mindere mate grond van troost voor de ouders zelf dan dat de DL (met name dan I,17) dat zijn. In de gesprekken komt naar voren dat de inhoud van de Doop verschillend beleefd wordt. Deze verschillen lopen in ons onderzoek zo ongeveer langs de lijnen van de denominaties: leden van de PKN, HHK en CGK accepteren de Doop als belofte en als teken en zegen van het Genadeverbond, leden van de GerGem(inNed) in veel mindere mate. Dit zal samenhangen met de leerverschillen die er tussen deze kerkverbanden zijn en kennelijk genoegzaam bekend bij de mensen zelf. Ik had dit bij aanvang van deze studie niet verwacht, maar deze verschillende visie op doop en DL komt in de pastorale werkelijkheid dus boven drijven. Graafland vat het, in het hoofdstuk met de veelzeggende naam 'Doop als splijtzwam', als volgt samen:

De grondvisie waarop men binnen de gereformeerde gezindte uiteenging en uiteengaet op het punt van de doop, ligt in de keuze van het zwaartepunt dat men legt bij de fundering en de uitwerking van de doop. De ene kant gaat uit van verkiezing en wedergeboorte, de andere kant gaat uit van verbond, belofte en geloof.⁷⁸

Binnen de GerGem wordt een principiële verschil gezien tussen de belofte van het heil, die voor uitverkorenen bestemd is én de belofte voor de kerk in haar geheel. Van Genderen en Velema maken hier ernstig bezwaar tegen:

Het is onjuist om de eis van geloof en bekering tot allen te laten komen, maar de beloften van de drie-enige God zoals die ons in het doopformulier worden voorgehouden te beperken tot de uitverkorenen of tot de wedergeborenen. Die gedoopt zijn in Zijn naam zouden dan niet kunnen weten of Hij hen werkelijk bedoeld heeft. Maar hun naam is bij de doop genoemd. De belofte van Gods verbond en de eis die hiermee samengaat, zijn voor hen persoonlijk bestemd.⁷⁹

⁷⁸ Spijker van 't W. e.a., *Rondom de Doopvont*. (Kampen: De Groot Goudriaan, 1983) 495

⁷⁹ Van Genderen, Velema *Dogmatiek*, 718.

Dordt

Het is niet verwonderlijk dat zowel Kempeneers⁸⁰ als Schot⁸¹ uitgebreid de Acta van de Synode van Dordrecht behandelen en citeren, de eerste om aan te tonen dat men uit was op troost en geen teksten wilden noemen, die deze troost negatief zouden kunnen beïnvloeden, de tweede om zijn oordeel te onderbouwen dat de inhoud van artikel I,17 genuanceerder moet worden opgevat dan zo op het eerste gezicht lijkt. Zo citeert hij uit de Acta onder anderen de ‘Zwitserse theologen’, en de ‘Nederlandse professoren’ waarbij hij aangeeft de schriftuurlijke onderbouwing of fundering van hun opvattingen te missen. Hij vervolgt:

De uitspraak dat voor de meeste oudvaders ‘verbond en verkiezing- voor wat betreft de jonggestorven kinderen- samenvallen’ zou ik echt niet voor mijn rekening durven nemen. Daar liggen de opvattingen [binnen de Synode] toch te onderscheiden voor.⁸²

Het verschil is mutatis mutandis te vergelijken met de conclusie die Graafland bij de verschillende visies op de Doop trekt, zie pagina 31. Dat is niet verwonderlijk, want DL (I,17) baseert zich op het genadeverbond, waarvan de Doop het teken en zegel is.

Van Genderen stelt dat ‘ergens in de belijdenisgeschriften verbond en verkiezing in één adem genoemd worden en wel DL I,17’. Hij vervolgt dan met te vermelden dat:

*Hier gaat het over de troost die godvrezende ouders door het geloven van Gods verbondsbeloften ontvangen, als God hun kinderen in hun kinderjaren uit dit leven wegneemt.*⁸³

Van Genderen nuanceert hier niet, Schot wel. Met deze, mijns inziens cruciale opmerking van van Genderen komen Verbond en Verkiezing en daarmee de Doop en de DL heel nauw bij elkaar en bieden daarbij diepe troost voor ouders, die hun kind hebben laten dopen. Indien in prediking en pastoraat deze tere zaken in het ongewisse blijven, leidt dit tot problemen.

Bijzondere openbaringen

Er zijn nogal wat bevestigingen en ‘waarheden’ te noteren, zeker bij degenen die onzeker zijn. In hoofdstuk 3.6 staan er enkele opgetekend. Wat nu te denken van dit soort bevestigingen? Vaders C en J, beiden ook ambtsdrager binnen de GerGem zagen het als bemoediging, maar hadden al zekerheid omtrent de eeuwige heilsbestemming. Anderen ervoeren het als gebedsverhoring en putten er troost uit. Schot stelt in dit verband dat God verborgen dingen op een wonderlijke wijze kan openbaren, maar God is dat nooit verplicht.⁸⁴ Hij heeft dit zelf ook ervaren en schrijft er vrijmoedig over. Kempeneers, die op zich er niet afwijzend tegenover staat, concludeert niettemin: ‘Het gaat niet om de

⁸⁰ Kempeneers, *Waar is ons kind?* 41-53.

⁸¹ Schot, *Schapen*, 64-70.

⁸² Schot, *Schapen* 70.

⁸³ Genderen, *Verbond en Verkiezing*, 51.

⁸⁴ Schot, *Schapen*, 83.

buitengewone ervaringen. Het krijgen van waarheden is niet per definitie betrouwbaarder dan het stille geloof in Gods beloften.⁸⁵ Hij citeert zelfs ds. I. Kievit⁸⁶ als deze opmerkt: ‘veel mensen die zeggen ‘waarheden’ te hebben gekregen hebben niet zelden een onvast geestelijk leven, maar het ware geloof mag niet alleen bij invallende woorden leven maar bij het hele Woord’⁸⁷. Nu heb ik overigens niet de indruk dat eronder degenen die in de gesprekken melding maakten van een bevestiging mensen waren die een ‘onvast geestelijk leven’ hadden. Een andere hervormde theoloog ds. J.G. Woelderink⁸⁸ (*bien étonné de se trouver ensemble*) heeft er persoonlijk ook mee geworsteld. Hij verloor in 1941 bij een busongeluk drie kinderen. Hij verzucht:

*Het heil mijner kinderen woog mij gansch zwaar. Toch dank ik God dat ik bewaard ben gebleven voor die vraag waarin velen verstrikt raken en die zij tot uitdrukking brengen In de klacht: wist ik, wist ik maar dat zij behouden waren.*⁸⁹

[Hij vervolgt dan met te stellen:] *men zoekt naar een teeken, een hemelsche openbaring, een bijzonder woord in het hart, opdat men weten mag, dat zij behouden zijn.*

Woelderink vond uiteindelijk de troost voor zijn gekwelde ziel bij God die, zoals hij stelt, de belofte zijner barmhartigheid verzegelt in de doop.⁹⁰ Daar had hij geen bijzondere openbaringen voor nodig.

De beoordeling van deze bijzondere openbaringen is precair en dat niet alleen bij overlijden van een kind. Afdoen als ‘de wens is de vader van de gedachte’ is wreed, het onmiddellijk aanvaarden als indirecte of rechtstreekse boodschap van God gevaarlijk. Behoedzaamheid is op zijn plaats.

Theodicee

Het vraagstuk van de Theodicee mag voor anderen spanning oproepen als ‘kernbom van het atheïsme’, bij deze groep speelt het niet. Sterker nog in de onderzochte groep zijn er geen martelende ‘waarom-vragen’ geweest. Niemand heeft de dood van zijn of haar kind als straf opgevat. Het geloof in God heeft het zagezegd ‘gehouden’ en de meesten kunnen getuigen van verdieping van de relatie met de Heere. De gedachte dat een dergelijk leed tot positieve vruchten kan leiden lijkt op het concept van de’ teleologische

⁸⁵ Kempeneers, *Waar is mijn kind*, 70.

⁸⁶ Ds I. Kievit (1887 – 1954) was predikant binnen de NHK.

⁸⁷ Kempeneers. *Waar is mijn kind* 69; geen bronvermelding.

⁸⁸ Ds J.G. Woelderink (1886 – 1956) was predikant binnen de NHK.

⁸⁹ Woelderink, J.G., *Verbond en Bevinding*. (Amsterdam: Ton Bolland, 1974).

⁸⁹ Woelderink, *Verbond*, 139.

⁸⁹ Genderen en Velema *Dogmatiek*, 286.

⁸⁹ Woelderink, *Verbond*, 139.

theodicee⁹¹. Vanuit apologetisch oogpunt zijn deze bevindingen ook van belang, immers kennelijk zijn er mensen die ondanks zware tegenslag hun geloof behouden en niet vaarwel zeggen. Dat is dan in tegenstelling met wat ongelovige buitenstaanders beweren die níet in God kunnen geloven gezien al het leed dat er, ook bij kinderen, is. Een verklaring heb ik uit wetenschappelijk oogpunt eigenlijk niet. Ook opmerkelijk is dat allen tot aanvaarding konden komen en geen persisterend rouwen hadden, althans, de draad van hun leven weer konden oppakken. Wellicht speelt hierin mee het ontbreken van risicofactoren als het ontberen van sociale steun en het ervaren van zinloosheid, zoals benoemd door Morris et al⁹², zie pagina 7. Positiever geformuleerd: het hebben van sociale steun en het ervaren van (enige) zin en betekenis aan het overlijden van het kind werkt heilzaam bij rouwverwerking. De opmerking: 'the most prevalent sense-making theme involved believing that the child's death was God's will'⁹³ kan dan ook door dit onderzoek bevestigd worden, immers allen konden op de één of andere manier toch accepteren wat er gebeurd was, gelovende dat niets buiten Gods wil gebeurt.

Terzijde, het is voorstelbaar dat er ouders zijn die wél hun geloof verliezen na overlijden van hun kind. Het zal niet meevallen om deze te rekruteren, ik ken niemand... Het zou interessant zijn om onderzoek te doen naar ouders die niet gelovig zijn of een andere geloofsovertuiging hebben, bijvoorbeeld de Islam.

Ten slotte

Ambtsdragers en mede-gelovigen dienen zich terdege van bewust te zijn dat rouwende ouders kwetsbaar zijn. Deze studie toont dat er voor gelovige ouders een diepe troost is te vinden in de wetenschap dat hun overleden kind bij de Heere Jezus is. Het is mijn persoonlijke en stellige overtuiging dat het naar Schrift en Belijdenis is om troost te mogen bieden vanuit het eeuwige perspectief dat er is, dankzij het Genadeverbond. Deze stellingname, wordt niet in alle kerkverbanden in gelijke mate onderschreven. Bij gelovige ouders die in onzekerheid verkeren over de heilsbestemming van hun overleden kind mag gewezen worden op de Dordtse Leerregels en op oudvaders als Wilhelmus à Brakel. Dat is nog eens herbronning van Gereformeerde Theologie!

⁹¹ Genderen en Velema, *Dogmatiek*, 286.

⁹² Morris S., Fletcher K., Goldstein R., "The Grief of Parents After the Death of a Young Child", *J Clin Psychol Med Settings*. 26 (2019) 321-338.

⁹³ Lichtenthal W.G., Currier J.M., Neimeyer R.A., Keesee N.J., "Sense and significance: a mixed methods examination of meaning making after the loss of one's child", *J Clin Psychol* 66 (2010) 791.

5. Samenvatting

Het verlies van een kind heeft enorme gevolgen voor ouders en hun omgeving. Naast de rouw kunnen er juist bij christenen vragen opkomen als: hoe is bij al dit verdriet dan de almacht van God te rijmen met Zijn liefde (het thema van de Theodicee)? Ook zullen er vragen rijzen over de eeuwige heilsbestemming van hun kind met de vraag of er later onderlinge herkenning zal zijn. Deze empirische studie onderzoekt de ervaringen, emoties en gedachten hieromtrent door middel van semi-gestructureerde interviews bij ouders van elf overleden kinderen uit de gereformeerde gezindte. De te beantwoorden vraagstelling is: hoe interfereert de rouwverwerking met het Godsbeeld en gedachten over het eeuwige leven. Nagegaan werd in hoeverre de stadia van Kübler-Ross (ontkenning, woede, onderhandelen, depressie, aanvaarding) retrospectief herkenbaar zijn. Hetzelfde geldt voor de 'copingstijlen' van Pargament (zelfsturend, afhankelijk-passief of actief-relationeel). De resultaten laten zien dat ontkenning de eerste tijd wel een rol speelt, maar woede naar God toe veel minder, ook later niet. Wel was en is er veel boosheid naar predikanten/of ouderlingen, met name als het gaat over de heilsbestemming van hun overleden kind. Allen kwamen tot aanvaarding. Alle ouderparen ondervonden steun van de Heere, het 'zelfsturend' coping mechanisme kwam dus niet voor. De kinderdoop als verbondsbelofte bleek voor sommigen een extra troost, evenals de Dordtse leerregels, met name hoofdstuk I,17. Allen zijn ervan overtuigd dat hun kinderen bij de Heere Jezus zijn, ondanks het feit dat diverse predikanten of ouderlingen dat niet zo stellig durfden te beamen. Minder eenduidig zijn de gedachten over eventuele onderlinge herkenning. Voor sommigen is het een troostrijke gedachte, anderen laten het in het ongewisse en hebben daar vrede mee. Paradoxaal genoeg veranderde het Godsbeeld niet: het bracht ouders juist dichterbij de Heere. Een ieder kon uiteindelijk spreken van een verdieping van het geloofsleven. De Theodicee speelt dan ook geen rol van betekenis.

Literatuur

- Bakker, H.A., M. Kater en W.van Vlastuin (red.), *Verantwoord geloof: Handboek Christelijke Apologetiek*. Kampen: Summum Academic Publications, 2017.
- Bryman, A., *Social Research Methods*. New York: Oxford University Press, 2012.
- Eisma, M. C., de Lang, T. A., & Stroebe, M. S., “Restoration-oriented stressors of bereavement”, *Anxiety, Stress and Coping*, 35 (2022) 339-353.
- Ganzevoort, R. R., & Falkenburg, N., “Spiritual experiences of continuity and discontinuity among parents who lose a child”. *Journal of Empirical Theology* 25 (2012), 189-204.
- Genderen J. van, *Verbond en Verkiezing* Kampen: Kok, 1983.
- Genderen, J. van en W.H. Velema, *Beknpte Gereformeerde Dogmatiek*. Kampen: Kok, 1992.
- Keirse M., *Helpen bij verlies en verdriet: Een gids voor het gezin en de hulpverlener*. Tiel: Lannoo 2017.
- Kempeneers M.A., *Waar is ons kind? Een pastoraal-theologische handreiking rond het overlijden van jonge kinderen* Kampen: de Groot Goudriaan 2007.
- Klein L. en J. Stolk, *Rouwen om een Kind*. Apeldoorn: De Banier, 2018.
- Kübler-Ross E., *On death and dying*. New York: Macmillan, 1969.
- Lichtenthal W.G., Currier J.M., Neimeyer R.A., Keesee N.J. “Sense and significance: a mixed methods examination of meaning making after the loss of one's child” *J Clin Psychol*. 2010 Jul;66(7):791-812.
- MacArthur J., *Safe in the Arms of God: Truth from Heaven About the Death of a Child*, Nashville: Nelson, 2003.
- Morris S., Fletcher K., Goldstein R., “The Grief of Parents After the Death of a Young Child”, *J Clin Psychol Med Settings*. 26 (2019) 321-338.
- Pargament KI, Kennel J, Hathaway W et al, “Religion and the problem-solving process: three styles of coping: theory, research and practice”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 27 (1988) 90-104.
- Schot, A., *Wat hebben deze schapen gedaan?* Barneveld: Koster, 2019.
- Spijker van 't W. e.a., *Rondom de Doopvont*. Kampen: De Groot Goudriaan, 1983.
- Stroebe, M., & Schut, H. “The Dual Process Model of coping with bereavement: Rationale and description”. *Death Studies*, 23 (1999), 197–224.

Visser H., *Al jong naar Huis: Bijbelse troost over de zaligheid van jonggestorvenen*. Heerenveen: Groen, 2006.

Webb, R.A., *The theology of Infant Salvation*. Richmond: Presbyterian Committee of Publications, 1907.

Woelderink, J.G., *Verbond en Bevinding*. Amsterdam: Ton Bolland, 1974.

Bijlagen

Bijlage 1: Informatiebrief

Rouwverwerking bij gelovige ouders

Theological University of Apeldoorn

servicing knowledge

Geachte deelnemer,

Met deze informatiebrief willen wij u vragen of u wilt meedoen aan ons onderzoek. In deze brief krijgt u uitleg over wat het onderzoek inhoudt. U leest hier wat het doel van het onderzoek is, welke gegevens we willen verzamelen en hoeveel tijd of inspanning het onderzoek van u vraagt. Lees deze informatie rustig door en vraag de onderzoeker om uitleg als u vragen heeft.

Als u de informatie goed hebt doorgelezen en uw eventuele vragen hebt gesteld, kunt u beslissen of u wilt deelnemen aan het onderzoek. Meedoen is vrijwillig. Als u mee wilt doen, vul dan het toestemmingsformulier in dat u vindt in de bijlage.

1. Doel van het onderzoek

Inzicht te krijgen in het rouwproces van gelovige ouders die een kind hebben verloren. Ik hoop conclusies te kunnen trekken die niet alleen van theoretische waarde zijn, maar ook van praktische betekenis.

De te beantwoorden vraag is:

Hoe interfereert de rouwverwerking met het Godsbeeld en gedachten over het eeuwige leven bij gereformeerde ouders van een overleden kind?

2. Wat is de achtergrond van het onderzoek

In mijn praktijk als arts heb ik meegemaakt dat kinderen kwamen te overlijden. Ouders reageerden hier verschillend op en het intrigeerde mij of en hoe gelovige ouders hier mee omgingen, niet alleen op korte termijn, maar ook na langere tijd, bv na jaren.

3. Hoe verloopt het onderzoek

Ik kom bij u langs om in gesprek te gaan. Het gesprek wordt opgenomen en daarna uitgewerkt. De uitgeschreven tekst krijgt u ter beoordeling en ter eventuele correctie te lezen.

4. Wat wordt er van u verwacht

Bereidwilligheid om met de onderzoeker te spreken over zaken die pijnlijk, gevoelig en teer liggen; het gesprek zal ongeveer 1 uur in beslag nemen.

5. Mogelijke voor- en nadelen

U heeft zelf geen direct voordeel van deelname aan dit onderzoek. U kunt echter wel bijdragen aan meer kennis over rouwverwerking bij christenen. Dit is van belang voor artsen en andere zorgprofessionals alsmede ambtsdragers, familieleden en mede-gelovigen

6. Als u niet wilt meedoen of wilt stoppen met het onderzoek

U beslist zelf of u meedoet aan het onderzoek. Deelname is vrijwillig. Als u besluit niet mee te doen, hoeft u verder niets te doen. U hoeft dan ook niets te tekenen. U hoeft ook niet te zeggen waarom u niet wilt meedoen. Als u wel meedoet, kunt u zich altijd bedenken en toch stoppen. Ook tijdens het onderzoek.

Het kan zijn dat het onderzoek onzerzijds voortijdig wordt beëindigd. Uiteraard zullen we u dat op tijd laten weten.

7. Einde van het onderzoek

Uw deelname aan het onderzoek stopt als alle benodigde data verzameld zijn of als u zelf kiest om te stoppen. Het hele onderzoek is afgelopen als alle gesprekken gevoerd zijn. Na het verwerken van alle gegevens informeert de onderzoeker u over de belangrijkste uitkomsten van het onderzoek. Dit gebeurt in de loop van 2024.

8. Gebruik en bewaren van uw gegevens

Welke gegevens worden verzameld?

De geluidsopnamen worden na afloop van het onderzoek verwijderd. Dit zal uiterlijk 31-12-2024 zijn.

Hoe beschermen we uw privacy?

Om uw privacy te beschermen geven wij uw persoonsgegevens, zoals uw naam en adres, een code. De code bewaren we op een beveiligde plek op de universiteit. Als we uw gegevens verwerken, gebruiken we steeds alleen die code en niet uw persoonsgegevens, zoals uw naam. Ook in rapporten en publicaties over het onderzoek kan niemand terughalen dat het over u ging. Al uw gegevens blijven vertrouwelijk. Alleen de onderzoeker weet welke code u heeft.

Wie kunnen uw gegevens zien?

Sommige mensen mogen uw persoonsgegevens inzien of de geluidsopnamen horen. Dit is om te controleren of het onderzoek goed en betrouwbaar is. Mensen die uw gegevens kunnen inzien zijn de scriptie-begeleiders: prof M.J. Kater en prof A. de Muijnck, bereikbaar via het secretariaat van de TUA (secretariaat@tua.nl tel:055 5775709). Als u de toestemmingsverklaring

ondertekent, geeft u toestemming voor het verzamelen, bewaren en inzien van uw persoonsgegevens door deze personen.

Hoelang bewaren we uw gegevens?

De onderzoekers zijn wettelijk verplicht om uw gegevens 10 jaar te bewaren. Hiermee bedoelen we dan de uitgewerkte interviews. De geluidsopnamen zijn al eerder verwijderd, zie boven.

9. Vergoeding voor meedoen

Deelname aan het onderzoek kost u niets. U wordt niet betaald voor het meedoen aan dit onderzoek.

10. Klachten

De onderzoeksopzet is beoordeeld door de Theologische Universiteit Apeldoorn en voldoet aan de ethische richtlijnen van deze instelling. Heeft u klachten, dan kunt u zich in eerste instantie wenden tot de onderzoeker. Is uw klacht daarmee niet opgelost, dan kunt u een klacht indienen via het secretariaat van de TUA (klachtenloket@TUA.nl).

11. Heeft u vragen?

Bij vragen kunt u contact opnemen met:

- Naam: drs. F. Visscher, neuroloog
- Email: visscher@zeelandnet.nl of fvisscher@student.tua.nl
- Telefoon: 06 29514666
- Adres: Kloetingseweg 60 4462 BB Goes

12. Hoe geeft u toestemming voor dit onderzoek?

U kunt eerst rustig nadenken over deelname aan dit onderzoek. Daarna vertelt u de onderzoeker of u de informatie begrijpt en of u wel of niet wilt meedoen. Wilt u meedoen? Dan vult u het toestemmingsformulier in dat u bij deze informatiebrief vindt.

Bijlage 2: Toestemmingsverklaring

Toestemmingsverklaringsformulier onderzoek (informed consent)

Theological University of Apeldoorn

serving knowledge

Hoofdonderzoeker

Naam: drs. F. Visscher

E-mail: fvisscher@student.tua.nl

Telefoon: 06 29514666

Titel onderzoek: Rouwverwerking bij gelovige ouders

Beste deelnemer,

Wilt u dit formulier goed doorlezen en als u akkoord gaat met alle genoemde punten, dit formulier ondertekenen?

- Ik heb de informatiebrief gelezen. Ook kon ik vragen stellen. Mijn vragen zijn goed genoeg beantwoord. Ik had genoeg tijd om te beslissen of ik meedoe.
- Ik weet dat meedoen vrijwillig is. Ook weet ik dat ik op ieder moment kan beslissen om te stoppen met het onderzoek. Ik hoef dan niet te zeggen waarom ik wil stoppen.
- Ik begrijp dat de gesprekken zullen worden opgenomen en uitgeschreven. Het verkregen audiomateriaal en uitgeschreven tekst zal alleen voor analyse worden gebruikt en niet openbaar gemaakt worden.
- Ik weet dat voor de controle van het onderzoek sommige mensen mijn persoonlijke gegevens kunnen inzien; deze staan vermeld in de informatiebrief. Ik geef deze mensen toestemming om mijn gegevens in te zien voor deze controle.
- Ik weet dat de gegevens vertrouwelijk zullen worden behandeld en dat resultaten van het onderzoek alleen anoniem aan derden bekend gemaakt zullen worden.
- Ik geef toestemming om mijn gegevens nog 10 jaar na dit onderzoek te bewaren.
- Ik wil meedoen aan dit onderzoek.

Naam deelnemer:

Handtekening:

Datum : __ / __ / __

In te vullen door de uitvoerende onderzoeker

- Ik verklaar dat ik deze deelnemer volledig heb geïnformeerd over het genoemde onderzoek.
- Als er tijdens het onderzoek informatie bekend wordt die de toestemming van de proefpersoon zou kunnen beïnvloeden, dan breng ik hem/haar daarvan tijdig op de hoogte.

Naam onderzoeker:

Handtekening:

Datum: __ / __ / __

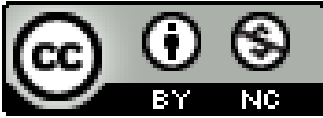
De deelnemer krijgt een volledige informatiebrief mee, samen met een kopie of duplicaat van het getekende toestemmingsformulier.

Bijlage 3: Gebruikte afkortingen

CGK	Christelijke Gereformeerde Kerken
DL	Dordtse Leerregels
e.c.i.	e causa ignota = onbekende oorzaak
GerGem	Gereformeerde Gemeenten
GerGeminNed	Gereformeerde Gemeenten in Nederland
GKv	Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)
HHK	Hersteld Hervormde Kerken
HSV	Herziene Statenvertaling
NHK	Nederlandse Hervormde Kerk
PKN	Protestantse Kerken in Nederland

Bijlage 4: Gegevens geïnterviewden

	leeftijd	oorzaak	kerkverband	
A	17	ongeval	PKN	
B	3	hartfalen	GerGem	
C	0	prematuriteit	GerGem	
D	5	verstikking bij astma	GerGem	
E	6	hersentumor	GerGem	
F	11	ongeval	PKN	
G	6	nierfalen bij epilepsie	PKN	voorheen GerGem
H	1	wiegedood	CGK	voorheen GerGem en GKv
I	18	e.c.i.	GerGem	
J	15	ongeval	GerGem	
K	12	spierziekte	HHK	voorheen GerGeminNed

Op deze uitgave is de CC-BY-NC-licentie van toepassing.

Het is toegestaan om deze uitgave te kopiëren, distribueren, vertonen en op te voeren, en om afgeleid materiaal te maken dat op dit werk gebaseerd is zolang dit geen commerciële doeleinden heeft en uitsluitend als de auteur vermeld wordt als maker: F. Visscher / Theologische Universiteit Apeldoorn